

ਡਿਸਟੈਂਸ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਕਲਾਸ : ਬੀ.ਏ. ਭਾਗ ਤੀਜਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਲਾਜ਼ਮੀ

ਸਮੈਸਟਰ ਪੰਜਵਾਂ

ਮੀਡੀਅਮ : ਪੰਜਾਬੀ

ਯੂਨਿਟ : 1

ਪਾਠ ਨੰ.

- 1.1 : ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ
- 1.2 : ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ
- 1.3 : ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ
- 1.4 : ਨਿਬੰਧ : ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਤੱਤ
- 1.5 : ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਤੱਤ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿਧੀਆਂ

Department website : www.pbidde.org

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ - ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ

ਵਾਰਤਕ, ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਜਨਮ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਮੱਤਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਿਚਾਰੀ ਜਾਵੇਗੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਨਿਕਾਸ ਕਿਹੜੀਆਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਅਧੀਨ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਿਕਾਸ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਸਰਵੇਖਣ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਪਾਠ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਤੁਸੀਂ ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕੋਗੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਮੰਤਵ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਿਕਾਸ-ਕਾਲ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਕਿਉਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਉਪਜੀ ? ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਦੇਰ ਨਾਲ ਉਪਜਣ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ, ਸਭਿਅਚਾਰਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖਿਪਤ ਚਰਚਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਚਰਚਾ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਕ ਕਿਉਂ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸਰਵੇਖਣ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਾਂਗੇ।

ਮੂਲ ਪਾਠ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜਨਮ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਮੁੱਢ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੇਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਬੋਝਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ 'ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ' ਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੁਰਲੱਭ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੀ ਦੱਸ ਪਾਈ ਹੈ।¹ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਤੇ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਨਾਰਦ ਦੀਆਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਧੇਸ਼ਵਰ ਵਰਮਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੋਠੋਹਾਰੀ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਕਾਂਗੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਜ਼ਰੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਹੈ ਤੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਹੈ।

ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਏਕਾਦਸੀ ਮਹਾਤਮ' ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਤਾਂ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਨੀਂਹ ਆਖਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੁਗਤੀ-ਸੰਗਤ ਹੈ।

ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਅਵਧੀ, ਬ੍ਰਜੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, "ਕਾਵਿ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਗਿਣਾਤਮਕ ਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਵਧੀ, ਬ੍ਰਜੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁੱਝੋਂ ਜਨਮੀ ਉਰਦੂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਤੋਂ ਵੇਰ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਇਆ।"²

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਅਨੁਸਾਰ, "ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸ਼ੇਲਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਬੋਝਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।"³ ਕਸੇਲ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਵਧੇਰੇ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ

1. ਡਾ. ਤਰਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਬੋਜ਼ ਭਾਸ਼ਨ - ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1972-73

2. History of Punjabi Literature, 2nd Ed., Amritsar.

3. ਆਧੁਨਿਕ ਗੱਦਕਾਰ

ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸੂਰਜ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੇਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਉਦੈ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ (1469-1538 ਈ:) ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਨਾਲ ਰੁਸ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਿਰਛਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਹੇਠ ਖੇਡਿਆ, ਮੌਲਿਆ, ਪਲਿਆ ਤੇ ਪਰਵਾਨ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਬਾਰੇ ਵੀ ਠੀਕ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਡਾ. ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ “ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾਥਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੂਫ਼ੀ ਦਰਵੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਸਪਰ ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਬਚਨਾਂ, ਕੋਲਾਂ ਤੇ ਸੁਖਨਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਨ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇਹ ਬਚਨ, ਸੁਖਨ ਜਾਂ ਕੋਲ ਸੀਨਾ-ਬਸੀਨਾ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਲਿਖ ਲੈਂਦੇ, ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਸੰਗਤਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ, ਬਾਤ-ਚੀਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ।” ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਨਮੂਨਿਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੇਖੀਏ ਤਾਂ ਡਾ. ਸੀਤਲ ਦਾ ਉਪਰੋਕਤ ਮੱਤ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹੀ ਸੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਨਾਥ-ਜੋਗੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੀਨਾ-ਬਸੀਨਾ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਬਚਨ ਤੇ ਸੁਖਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਤਾਂ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਜਿਵੇਂ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਸ਼ੱਕਰਗੰਜ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਰਚੀ ਬਾਣੀ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਅ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗਣੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹੀ ਤੇ ਸਮਾਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁੱਝ ਗੱਦ ਸਾਹਿਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ-ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਿਤ ਕਵਿਤਾ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਕੁੱਝ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵੀ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ। ਅਪਭ੍ਰੰਸ਼ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਜ-ਭਾਸ਼ਾ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਆਦਿ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗੁਆਂਢੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪਿਆ।

ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਮੱਧ-ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਏ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਫ਼ਲਸਰੂਪ ਇਥੇ ਸਾਮੀ ਅਤੇ ਦੇਸੀ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪਰਸਪਰ ਮੇਲ ਹੋਇਆ। ਇਸਲਾਮ, ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ, ਨਾਥ ਸਿੱਧ ਮਤ, ਬੁੱਧ ਧਰਮ, ਜੈਨ ਮੱਤ ਆਦਿ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਪਰਕ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਰਾਮਾਨੁਜ ਇਸ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਸਨ। ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਰਾਮਾਨੰਦ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਪੀਪਾ ਤੇ ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਇਸ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਚ ਕੇ ਜਨ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਚ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਪੁਜਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਖੰਡਣ ਕੀਤਾ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਪਰੋਇਆ। ਲੋਕੀਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂਆਂ, ਪੀਰਾਂ, ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਸਾਧੂ, ਸੰਤਾਂ

1. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਇਤਿਹਾਸ, ਪੰਨਾ 339

ਦੇ ਬਚਨਾਂ, ਸੁਖਨਾਂ, ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ, ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸਮਝਨ ਲੱਗੇ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਆ ਗਈ। ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਬਦਲਣ ਲਗੀਆਂ। ਰਾਜਸੀ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਧਾਰਮਕ ਪਾਖੰਡ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਘਿਰਣਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਾਤਾਵਰਨ ਉਸਰਨ ਲਗਾ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਦਾਚਾਰ, ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ, ਸਚਾਈ ਤੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣ ਲਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੈਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਵਿਚ ਪਸਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਾਧੂ, ਸੰਤਾਂ, ਸੂਫੀ ਫਕੀਰਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਤੇ ਸਮਾਜ ਕਲਿਆਣ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਉਤਪੰਨ ਹੋਈ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਸੋਮੇ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਦੇ ਸਵੱਛ ਜਲ ਰੂਪੀ ਸਾਧ-ਬਚਨਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਝਰਨੇ ਫੁਟ ਨਿਕਲੇ।

ਤੌਲ, ਤੁਕਾਂਤ, ਛੰਦ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਯਾਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ ਤੇ ਛਾਪੇ ਖਾਨੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਏ, ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹਿੱਤ ਵਾਰਤਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਭਾਵੁਕ ਸੀ, ਉਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਬੋਧਕ ਪੱਧਰ ਏਨੀ ਉੱਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਜਿਹੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ। ਪੱਥਰ ਤੇ ਧਾਤ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਖਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਜਾਂ ਗੀਤ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਪਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ। ਕੁਦਰਤ ਉਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਸੀਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਹੋਣੀ ਅੱਗੇ ਬੇਬਸ ਸੀ। ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਡਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪੂਜਾ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ, ਮਰਨ, ਵਿਆਹ ਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ 'ਤੇ ਗਾ ਕੇ ਜਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਬੀਲਦਾਰੀ, ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤਸ਼ਾਹੀ ਕਾਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਸੀਮਤ ਸਨ। ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਬਹੁਤ ਸਰਲ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪਛੜੇਪਨ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉਪਜ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕੀਤੇ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਉਪਜੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਜੇ ਉਪਜੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਹਿੱਤ ਹੀ ਜਨਮੀ। ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਾ ਆਇਆ। ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਅਧਿਕ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਉਪਜ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤ ਏਨੀ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਰਾਜੇ-ਮਹਾਰਾਜੇ ਵੀ ਧਰਮ ਅੱਗੇ ਸਿਰ ਨਿਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਧਾਰਮਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਰਚਨਾ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਹੋਇਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਾਹਿਤ ਨਿਰੋਲ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਮਨੋਹਰ ਦਾਸ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ 'ਸੱਚ ਖੰਡ' ਪੋਥੀ ਨਾਲ ਬੱਝਾ। ਇਹ ਪੋਥੀ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ' ਨਾਂ ਅਧੀਨ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ 1962 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਹਰ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੋਸ਼ਟ ਆਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਲਗਭਗ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਹਰ ਗੋਸ਼ਟ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਇਕ ਸਲੋਕ ਵੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਰਚਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਵਿਚ 167 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੀ ਸਮੇਂ 14 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕੁਲ 153 ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਹਨ।

ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਬੰਨ੍ਹਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੁਖ ਮਨੋਰਥ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪਰਮਾਰਥ ਲਿਖਣਾ ਹੈ ਪਰ ਗੌਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਤੱਥ ਵੀ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਜਨਮ, ਤਲਵੰਡੀ ਨਿਵਾਸ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਚਾਕਰੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਉਪਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤਾਰਪੁਰ ਨਿਵਾਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਯਾਤਰਾਵਾਂ-ਪੂਰਵ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪੀ, ਵਿਸਥਾਰਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਵਾਦ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਬੜੀ ਵਿਚਿੱਤਰ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਨ, ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਖੜ੍ਹੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਸ਼ਾ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਜਿੰਨੀ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਆਦਿ ਗਰੰਥ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਸਮਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਇਸ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿਚ ਦੋ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ 'ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ' ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਸ਼ੰਭੂ ਨਾਥ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 30 ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਅੰਕਾਂ ਅਧੀਨ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਾਖੀਆਂ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 50 ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ ਪਰ ਪੁਰਾਤਨ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਆ ਗਏ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਲਹਿੰਦੀ ਅਤੇ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਜੋੜ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਤਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕੁਝ ਹੋਂਦ ਤਕ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਤੇ ਜੋੜਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਾਂਗ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ, ਨਾਟਕੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨ ਕਾਲ 1620-1655 ਈ. ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਸਮਾਂ ਹੈ।

ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ

ਉਹ ਜਨਮਸਾਖੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੰਡੀਆ ਆਫ਼ਿਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼ਬਾਦੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨੁਸਖੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 57 ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ 1635 ਤੋਂ 1655 ਈ. ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਲਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਚੋਖਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਾਂਗ ਸੰਜੋਗਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਹੋਂਦ ਤੱਕ ਵਧੇਰੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁਮਾਂਚਿਕ, ਕਾਵਿਕ ਅਤੇ ਨਾਟਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਇਸ ਦਾ ਸੰਜਮ ਭਰਪੂਰ ਤੇ ਸੰਕੋਚਵਾਂ ਬਿਆਨ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਤੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮਿਲਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਭਰਪੂਰ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਨਾ ਅਧੀਨ ਕੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਕਰਾਮਾਤੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਮਿੱਥੇ ਹੋਏ ਟੀਚੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਬਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਉਪਖਿਆਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਰਾਮਾਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸਰੀਰਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਇਕ ਉਪਖਿਆਲੀ ਨਾਇਕ (Legendary Hero) ਭਾਸਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਉਚਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਸੁਣ ਕੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੇਵ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਹ ਮਿਹਰਬਾਨ ਰਚਿਤ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ 76 ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਸਮਾਂ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਮਿੱਸ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਪਹਿਲੀਆਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਜੋਗਾਤਮਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਪੌਰਾਣਕ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੱਚ ਖੰਡ ਪੋਥੀ ਵਰਗਾ ਬੌਧਿਕ ਅੰਸ਼ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਰਗਾ ਸੰਜਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨ ਕਾਲ ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤਲਾ ਭਾਗ ਹੈ।

ਇਸ ਲੜੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਰਚਨਾ 'ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੱਗਭਗ ਢਾਈ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਤਾਂ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਖੋਜ ਨੇ ਸਾਬਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕਰਤਾ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਬਾਠ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ। ਇਸ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਕਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਵੀ, ਸਾਧਾਰਨ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵੀ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਕਿਤੇ ਸਧੂਕੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀਆਂ ਕੁੱਝ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਦਰਜ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰਾਣ ਸੰਗਲੀ' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਵਾਰਤਕ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਧਿਕਤਮ ਭਾਗ ਤਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿੱਚ-ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੇ

ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕਾਲ ਹੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਸਿੰਘਲਾਦੀਪ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਰਚੀਆਂ ਸੇਵਾ ਦਾਸ (1708 ਈ.) ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ। ਪਰ 'ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਜਿਹੜੀ ਗਿਆਨ ਰਤਨਾਵਲੀ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੀ ਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਛੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ।

ਉਂਜ ਤਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦਰਜ ਹਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਤੇ ਬਾਬਾ ਲਾਲਾ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ', 'ਗੋਸ਼ਟ ਗੋਰਖ ਭਰਥਰੀ', 'ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ' 'ਅਜਿਤੇ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟ', 'ਰਾਜੇ ਜਨਕ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ', 'ਕਲਜੁਗ ਨਾਲ ਗੋਸ਼ਟ', 'ਗੋਸ਼ਟ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਰ ਉਧੇ ' ਆਦਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਹੈ।

ਟੀਕੇ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥ :- ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਦਾ ਭਾਗ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। 'ਜਪੁ ਪਰਮਾਰਥ', 'ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ ਦਾ ਟੀਕਾ' 'ਸੁਖਮਨੀ ਸਹੰਸਰ ਨਾਮ', 'ਟੀਕਾ ਦੱਖਣੀ ਉਅੰਕਾਰ', 'ਟੀਕਾ ਪਟੀ', 'ਟੀਕਾ ਬਾਰਹ ਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ', 'ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ', 'ਪਰਮਾਰਥ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ', ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੰਦਘਣ ਰਚਿਤ ਟੀਕਾ ਜਪੁਜੀ ਤੇ ਟੀਕਾ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਉਪਰੰਤ ਜਿਹੜੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੋਈ ਉਸ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗਰੰਥ' ਤੇ 'ਸੋ ਸਾਖੀ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ' ਵਿਚ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਰਨ ਤੱਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਤੇ ਸਹਜ ਜੋਗ ਮਾਰਗ ਬਾਰੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ, ਵਾਕ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਤੇ ਭਾਵਪੂਰਤ ਹਨ। ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 'ਸੋ ਸਾਖੀ' ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਧਾਰਨ ਪੱਧਰ ਦੀ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਪੱਖ ਦੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਦੇਸੀ ਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਉਂਜ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵੇਲੇ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਵਾਦ ਬ੍ਰਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ, ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਨਿਰਮਲੇ ਸੰਤਾਂ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੇ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ 'ਕੀਮੀਆ-ਏ-ਸਆਦਤ' ਦਾ ਅਨੁਵਾਦ 'ਪਾਰਸ ਭਾਗ' ਨਾਂ ਅਧੀਨ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਅਨੁਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਪੱਧਰ ਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚੋਂ ਮੋਲਾਨਾ ਰੂਮੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ ਅਤੇ ਸੁਖਨਾਂ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਹੋਏ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਲਹਿਜਾ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਿਯ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚੋਂ ਜਿਹੜੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਯੋਗ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ', 'ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ', 'ਭਗਵਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਾਣ', 'ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਪੁਰਾਣ' ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਫੁਟਕਲ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀ ਰੋਟੀ,

ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਤੇ ਚਿੱਠੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਦਿੱਤਾ।

1800 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਟੀਕੇ, ਪਰਮਾਰਥ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ, ਚਿੱਠੀਆਂ, ਪਰਚੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਵਾਦਿਤ ਗ੍ਰੰਥ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਬਹੁ-ਰੰਗੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਲੈ ਆਂਦੀ ਜਿਸ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋ ਗਈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਵਰਣਨਯੋਗ ਉੱਨਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿੱਚੋਂ 'ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ' ਤੇ 'ਗੀਤ ਗੋਵਿੰਦ' (ਰਚਿਤ ਜੈਦੇਵ) ਦੇ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ 'ਅਕਬਰ ਨਾਮਾ', 'ਆਈਨੇ ਅਕਬਰੀ', 'ਅਸਪਨਾਮਾ', 'ਫੀਲਨਾਮਾ', ਅਤੇ 'ਬਾਜ਼ਨਾਮਾ' ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਹੋਏ। ਇਸੇ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। 1815 ਈ. ਵਿਚ ਲੁਧਿਆਣਾ ਈਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ 'ਬਾਈਬਲ' ਦਾ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

1849 ਈ. ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ 1850-1900 ਈ. ਤੱਕ ਦਾ ਕਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੰਝ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਕਾਵਿ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਾਰਤਕ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਲੇਖਨੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਬਾਅਦ ਦਿਨ ਅਤੇ ਪੱਤਝੜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਸੰਤ ਦੀ ਰੁੱਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੰਝ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੂਰਜ ਉਦੈ ਹੋਇਆ। ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਮਧਾਰੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਫੇਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਉਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਮਾਹ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਇਆ। ਰੇਲਾਂ, ਡਾਕ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਵਿੱਦਿਅਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਇਕ ਇਕਾਈ ਵਿਚ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਾਗ੍ਰਤੀ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ। ਛਾਪੇਖ਼ਾਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੇ ਰਸਾਲੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਲਗੇ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਚਾਲੂ ਹੋਈਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਵਿਰੋਧ ਕਰਕੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਰਥ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ, ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਆਦਿ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਆ ਕੁੱਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਹੀ ਅੱਗੇ ਤੋਰਿਆ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪਿੜ ਵੀ ਮੋਕਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਤੇ ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ। ਸ਼ਰਧਾ ਰਾਮ ਫਲੌਰੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਥਿਆ' ਅਤੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ ਚੀਤ' ਇਸ ਕਾਲ ਦੀ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿਖਾਉਣ ਦੇ ਸੀਮਤ ਮੰਤਵ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਤ ਚੀਤ' ਵਿੱਚ ਮਾਝੇ, ਦੁਆਬੇ, ਅਤੇ ਕਾਂਗੜੇ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਕ ਉਪਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਬੜੀ ਹੀ ਰੋਚਕ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵੱਲ ਪੁੱਟਿਆ ਇਕ ਨਿੱਗਰ ਕਦਮ ਹੈ। ਬਿਹਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਅਤੇ ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਵੱਲ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ

ਲੇਖ ਦੀ ਲੀਹ ਪਾਈ। ਡਾ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਧੇਰੇ ਸੁਧਾਰਕ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (1872-1957ਈ.) ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟ੍ਰੈਕਟਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਦੇ ਇੱਕ ਸੰਸਥਾਪਕ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਹ ਟ੍ਰੈਕਟ 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ' ਸ੍ਰੀ ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਕੇ ਛਾਪੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਸ੍ਰੀ ਅਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਚਮਤਕਾਰ', 'ਸੰਤ ਗਾਥਾ', 'ਅਮਰ ਲੇਖ' ਆਦਿ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਚਮਤਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ, ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਤੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਆਦਿ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਛਾਪ ਲਗਾ ਕੇ ਇਉਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮੌਲਿਕ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਚਮਤਕਾਰ' ਤੇ 'ਕਲਗੀਧਰ ਚਮਤਕਾਰ' ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਇਕ ਸਮੇਂ ਬੈਠ ਕੇ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਪਰ 'ਅਸ਼ਟ ਗੁਰੂ ਚਮਤਕਾਰ' ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ। 'ਸੰਤ ਗਾਥਾ' ਦੇ ਲੇਖ ਪੂਰਨ ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ਤੇ 'ਅਮਰ ਲੇਖ' ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਲੇਖ ਸਿੱਖ ਪੁਜਾਰੀ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਆਚਰਣਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਸਖਤ ਟਿੱਪਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਰ ਰੂਪਕ ਪੱਖੋਂ ਇਹ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਅਦਭੁਤ ਦ੍ਰਿਸ਼-ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਮੁੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੈਦ (1881-1936) ਅਤੇ ਚਰਨ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘ (1851-1935) ਨੇ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸਲਾਹੁਣ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵੈਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਤਾਂ ਅਨੁਵਾਦ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਰ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਹਲਕੇ-ਫੁਲਕੇ ਲੇਖਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਾਸਰਸੀ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਕ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ (1881-1931) ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਜ਼ਿਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਇਆ। ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ, "ਨਸਰ ਲਿਖਣੀ ਕਠਿਨ ਹੈ, ਇਥੇ ਰੂਹ ਤੇ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਨੰਗੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚੀਦੀ ਹੋਈ-ਨਸਰ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਬੜਾ ਘੱਟ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਅਨੁਭਵੀ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਚਨਾਂ ਦੀ ਗੋਂਦ ਹੋਵੇ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਚਨ ਨਸਰ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਮ ਹਨ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਰੱਬੀ ਗੀਤ ਹਨ।" ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਸਮੇਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਭਾਵੁਕ, ਜਜ਼ਬੇ ਗੁੱਧੀ ਤੇ ਕਾਵਿਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਬਕਾਇਦਾ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਆਈ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤਰੁੱਟੀਆਂ ਆਮ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀਆਂ

ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ 'ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਲੇਖ' ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੈ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ (1893-1958) ਸਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਚੰਗੇ ਗਿਆਤਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਭੰਡਾਰ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਘੱਟ ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਵਿੱਚ ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਤੇ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰੂਪਕ ਪੱਖੋਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ।

ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੇ 1926 ਈ. ਵਿੱਚ 'ਫੁਲਵਾੜੀ' ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡਮੁੱਲਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸਰਲ, ਸਪਸ਼ਟ, ਸਿੱਧ ਪੱਧਰੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਵੱਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਭਾਗ ਲਿਆ ਤੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਜਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ 'ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ' ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਈ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅੰਕਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਟੁੰਭਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਵੀ ਝਾਂਵਲਾ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਟੀਕਾਕਾਰ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਘਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖਕ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੰਕੀਰਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮੌਲਿਕ ਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਾਤਨਵਾਦੀ ਤੇ ਰੂੜੀਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਖੋਜੀ ਤੇ ਵਿਵੇਕਵਾਦੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਕਰਣ ਲਿਖਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸਰਲ, ਸਾਦਾ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲ, ਨਿਆਇ ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਅੰਸ ਵੀ ਚੋਖੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ - ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1930 ਈ. ਵਿੱਚ 'ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਲਿਖ ਕੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ 'ਮੌਤ ਰਾਣੀ ਦਾ ਘੁੰਡ', 'ਜੀਵਨ ਨੀਤੀ' ਅਤੇ 'ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ' ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਮਾਜਕ, ਵਿਗਿਆਨਕ ਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਕ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਬੜੀ ਰੋਚਕ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਪਿਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪਰਤੱਖ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਆ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਸੁਭਾਵਕ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ 'ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ' ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 1933 ਈ. ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ 'ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ' ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਸਾਹਿਤਕ ਘਾਲਣਾ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਗਿਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਵੱਡਮੁੱਲੀ ਦੇਣ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ 'ਪਰਮ ਮਨੁੱਖ' ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਗਾਂਹ-ਵਧੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਕੱਟੜ-ਪੰਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ

ਨੁਕਤਾਚੀਨੀ ਦਾ ਇਹ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਕਿ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੌੜੇ ਧਾਰਮਕ ਖੇਤਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੇਖਣੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਬੜਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ, ਰੂਸ, ਚੀਨ ਤੇ ਹੋਰ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਬੜੇ ਉਦਾਰ, ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਬਣ ਗਏ। ਪਿਆਰ ਦੀ ਤੀਬਰ ਭੁੱਖ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਗ-ਸਹਿਕਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਏਨਾ ਮੱਲੀ ਰਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ ਭਿੱਜੀ ਆਤਮਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ, ਅਨੂਪਮ ਅਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਮਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ, ਉਪਮਾਵਾਂ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਇਕ-ਵਿਆਹੁਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਪੱਤਰਕਾਰ ਸਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸਫਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖ ਕੇ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਇਸ ਅੰਗ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ. ਸੀ. ਐੱਸ. ਨੇ 'ਸਪਤ ਸਿੰਗ' ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਾਰਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬਹੁ ਵਿਸਥਾਰ' ਅਤੇ 'ਪ੍ਰੰਦ੍ਰੀਕ' ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਨਿਬੰਧ ਸੰਗ੍ਰਹਿ' ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਲੇਖ ਦਰਜ ਹਨ। 'ਬਹੁ ਵਿਸਥਾਰ' ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਛੁਹ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਵਸਤੂ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹਾਸ-ਰਸੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਅਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਰੂਪ ਸਾਹਿਬ ਆਪਣੀ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਸ਼ੈਲੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। 'ਚੁੰਝਾਂ ਪਾਉਂਚੇ', 'ਰੂਪ ਰੀਝਾਂ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫਲ ਵਾਰਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਹਨ। ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਚੇਟਕ' ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਵਲ ਬੜੀ ਸਾਦਾ, ਸਰਲ, ਵਿਅੰਗਮਈ ਤੇ ਹਾਸ-ਰਸ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਰਾਹੀਂ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ ਨੇ 'ਮੇਰੂੰ ਮੇਥੋਂ ਬਚਾਉ' ਲੇਖ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵਿਅੰਗ ਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤਰਕਾਰ ਨੇ 'ਕਲਮ ਦੀ ਬਾਤ' ਤੇ 'ਗੱਲ ਬਾਤ' ਲੇਖ ਸੰਗ੍ਰਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਹਾਸਰਸੀ ਤੇ ਰਸੀਲੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਕ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਮੁਬਾਰਕ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਆਦਿ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ 'ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ', 'ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ', 'ਲਾਲਾ ਲਾਜਪਤ ਰਾਏ', 'ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ', 'ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ', 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ', 'ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ', 'ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ', 'ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ', 'ਸ਼ਹੀਦ ਭਗਤ ਸਿੰਘ', 'ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲਾ' ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਹਨ।

ਸ਼੍ਰੇਣੀ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਆਰਸੀ', ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੀ 'ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ', ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ 'ਮੇਰੀ ਜੀਵਨ ਕਹਾਣੀ' ਤੇ 'ਮੰਜ਼ਿਲ ਦਿਸ ਪਈ', ਤੇ ਬਾਬਾ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਭਕਨਾ

ਦੀ 'ਜੀਵਨ ਸੰਗਰਾਮ', ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦੀ 'ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ', ਵਣਜਾਰਾ ਬੇਦੀ ਦੀ 'ਅੱਧੀ ਮਿੱਟੀ ਅੱਧਾ ਸੋਨਾ', ਦਲੀਪ ਕੌਰ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ 'ਨੰਗੇ ਪੈਰਾਂ ਦਾ ਸਫ਼ਰ', ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੀ 'ਨੰਗੀ ਧੁੱਪ', ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ੀ ਦੀ 'ਮੇਰੇ ਪੱਤੇ ਮੇਰੀ ਖੇਡ' ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਯਾਤਰਾ ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੀ ਘਾਲਣਾ ਮਹਾਨ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਮੇਰਾ ਵਲਾਇਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਲਿਖ ਕੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ 'ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ' ਇਕ ਹੋਰ ਪੁਸਤਕ ਵੀ ਇਸੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਨੇ 'ਬ੍ਰਿਜ ਭੂਮੀ ਤੇ ਮਲਾਇਆ ਦੀ ਯਾਤਰਾ', ਸ.ਸ. ਅਮੋਲ ਨੇ 'ਅਮੋਲ ਯਾਤਰਾ', ਪ੍ਰੋ. ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੇ ਕੁਲੂ', ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾਤਾ ਨੇ 'ਮੇਰੀ ਪਰਬਤ ਯਾਤਰਾ', ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨੇ 'ਮੇਰਾ ਰੂਸੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਅਤੇ 'ਮੇਰਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਤੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ 'ਪਤਾਲ ਦਾ ਬੰਦਾ' ਰਚ ਕੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਖੋਜ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਬਾਵਾ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਰਦੀ, ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਪ੍ਰੋ. ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ, ਡਾ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ, ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਡਾ. ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਰੋਸ਼ਨ ਲਾਲ ਆਹੂਜਾ, ਡਾ. ਹਰਿਭਜਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਲਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਲਲਿਤ ਨਿਬੰਧ ਲਿਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਅਤੇ ਤੇਜਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਜ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਣਯੋਗ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਵੀ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ। ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਨੇ 'ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ' ਕੁਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕਾਂਗ ਨੇ 'ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਲੀਕਾਂ' ਤੇ 'ਬਦਲਾਂ ਦੇ ਰੰਗ' ਅਤੇ ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਕਲਮ ਦੀ ਅੱਖ' ਵਰਗੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਚ ਕੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਲੰਬੀ ਚਰਚਾ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਰੂਪ ਦੋਹਾਂ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਗੌਰਵਮਈ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਕੁੱਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਾਹਿਤ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵੰਨਗੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿਉ।
2. ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੋ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
3. ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਅਤੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ।
4. ਸ਼ੈਲੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਓ।
5. ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜਨਮ ਕਦੋਂ ਹੋਇਆ ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
6. 1800 ਈ. ਤੱਕ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
7. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੋਂ ਬੱਝਾ ? ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੋਢੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਲੇ

ਖਕਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਵਾਉ।

8. ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਜੋ ਦੇਣ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

ਛੋਟੇ ਉੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

1. ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
2. ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਤੱਤ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ?
3. ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਿਉਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ?
4. ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ?
5. ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ?
6. ਲੇਖ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ?
7. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ?
8. ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਦੋਂ ਬੱਝਾ ?
9. 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਕਿੰਨੀ ਹੈ ?
10. 'ਭਗਤ ਰਤਨਾਵਲੀ' ਦੇ ਲੇਖਕ ਕੌਣ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਕਿੰਨਵੀਂ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ?

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ

1. ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ - ਡਾ. ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ
2. ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ - ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ।
3. ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ - ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ।
4. ਵਰਤਮਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ - ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ
5. ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਵਾਰਤਕਕਾਰ - ਮਨਮੋਹਨ ਕੇਸਰ
6. ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਨਿਬੰਧ ਅੰਕ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਵਾਰਤਕ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ

ਪਿਆਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ,

ਐਮ. ਏ. (ਪੰਜਾਬੀ) ਭਾਗ ਦੂਜਾ ਦੇ ਪਰਚਾ ਤੀਜਾ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਹੈ। ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੋ। ਕੋਰਸ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਠ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਲਵੋ ਤੇ ਇਸ ਪਾਠ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ, ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰੋ। ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ

ਇਸ ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਸਥਾਨ, ਉਸ ਦੇ ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅੰਤਰ, ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਉਪ-ਰੂਪਾਂ ਲੇਖ, ਥੀਸਿਸ, ਆਦਿ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਮੁਖ ਲੱਛਣਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੱਦ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪਰਖ ਸਕਣ।

ਮੂਲ ਪਾਠ :

ਸਾਹਿਤ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਮੰਨੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

(ੳ) ਸੂ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ

(ਅ) ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੇਣਾ

(ੲ) ਮਨੁੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਅਗਵਾਈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰਮ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਜਿਹੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਹਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸਿੱਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਪਾਠਕ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਭੌਤਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਗੁਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਮਾਣੂਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਤੇ ਰਸਾਇਣਕ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ

ਆਉਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਭਾਵ ਗ੍ਰਸਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰਖ-ਪਰਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਭਾਵਕ ਚਿਤਰਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਾਠਕ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਟੁੰਭ ਸਕੇ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦੇ ਸਕੇ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਥੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਾਵਿਕ-ਸੱਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੱਚ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਾਵਿਕ ਸੱਚ ਤਰਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਿਕ-ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਰਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :-

1. ਪਦ
2. ਗੱਦ

ਪਦ ਜਾਂ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਹਿਊਮ ਨੇ 'ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਵੀ ਸ਼ੈਲੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਇਕ ਕਵੀ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੀ ਬੁਲਬੁਲ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀਆਂ ਸੁਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।"² ਕਵਿਤਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਾਰਤਕ ਜਾਂ ਗੱਦ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਕ ਛੰਦ-ਰਹਿਤ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਲੈਅ, ਤਾਲ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਾਰਤਕ ਜਾਂ ਗੱਦ-ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਲੈਅ, ਸੁਰ, ਤਾਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿਕ-ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿਕ-ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ, ਸ਼ਬਦ-ਜੜ੍ਹਤ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ-ਸਰੂਪ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਤੋਲ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਕਾਵਿਕ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗੱਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਰਸ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਵਿਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਰੂਪ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਭੰਨ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਹੂਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੌ ਫੀ ਸਦੀ ਢੁਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਣੇ ਔਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ-ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਫੈਲਾਅ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਕੇਤ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਇ-ਯੁਕਤ

1. Poetry is the mother-tongue of Mankind.

2. A Poet is a nightingale who sits in darkness and sings to cheer its own solitude with sweet songs.

ਅਤੇ ਦਲੀਲ-ਸਾਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਫੈਲਾਅ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਕਦਾਚਿਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਾਕ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੱਸ ਦੇਣੀ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟਤਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਭਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੇ ਵਲ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸੁਹਜ-ਭੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਹੋਵੇ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਸਾਹਿਤਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਵਾਰਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਲਾਤਮਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਨਿਆਇ-ਯੁਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਕਲਪਣਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤਰਕ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਵੇ, ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ ਪਰ ਇੰਝ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਆਮ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ।

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ 'ਤੇ ਪਰਖਿਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਲੈਅ, ਤੋਲ-ਤੁਕਾਂਤ ਅਤੇ ਛੰਦ-ਰਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਐਚ.ਜੀ.ਵੈਲਜ਼ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ।

ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਤੱਤ

ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ ਭਾਵ ਤੱਤ, ਕਲਪਨਾ ਤੱਤ, ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ-ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਥੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :-

1. ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ

ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੱਤ ਦਾ ਉਲੇਖ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੋਧਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ ਅਤੇ ਤਰਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਆਲੋਚਕ ਅਰਸਤੂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ 'ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ' (Poetics) ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵੱਖਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ (Rhetoric) ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁੱਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵੱਖਿਆਨ ਕਰਤਾ ਵੱਖਿਆਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਨੋਰੰਜਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਜਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਵੱਖਿਆਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਤੱਤ ਬਹੁਤ ਸੁਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਿਲਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਕ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਲੇਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਨ-ਘੜ ਲਵੇ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ 'ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਗਿਆਨ ਤੱਤ' ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨਹੀਂ। ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਭਵ ਜਾਂ ਅਸੰਭਵ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਘੱਟ ਵਿਕਸਿਤ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਭਵ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਰਾਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵੀ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਤੱਤ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਵ ਅਸਪਸ਼ਟ ਜਾਂ ਧੁੰਦਲੇ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਥੇ ਭਾਵ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਬੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਭਾਵ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਆ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

2. ਭਾਵ-ਤੱਤ

ਭਾਵੇਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਿਲੂਣਨਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵ-ਤੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਏਨੀ ਕੁ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਟੁੰਭ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰੇ ਕਿ ਪਾਠਕ ਸੁੱਤੇ-ਸਿਧ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਕ, ਰੁੱਖੀ, ਨੀਰਸ, ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਅਤੇ ਅਕਾਊ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਵ-ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣਦੇ। ਕਿਸੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ

ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵ-ਤੱਤ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ-ਤੱਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਰ ਹੋਵੇ ਜ਼ਰੂਰ। ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਬੌਧਿਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ, ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ।

3. ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤ

ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲੈਅ, ਤਾਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਬੰਦਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਇਹ ਛੋਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ-ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

(ੳ) **ਸ਼ਬਦ** : ਸ਼ਬਦ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਸੁਤੰਤਰ ਇਕਾਈ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਕੱਚਾ ਮਸਾਲਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਕਲਾ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਪੰਡਤਾਊ, ਬੋਝਲ ਤੇ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

(ਅ) **ਵਾਕ ਅਤੇ ਪੈਰ੍ਹੇ** : ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਮੇਲ ਤੋਂ ਵਾਕ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤੋਂ ਪੈਰ੍ਹੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋਤੇ ਹੋਣ। ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਪੈਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਪੈਰ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਕ ਪੈਰ੍ਹੇ ਦਾ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਗਈ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਰ ਸਕੇ।

4. ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ

ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਲਾਮਈ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਕਲਾਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਰਚਨਾ ਦਾ ਰੂਪ-ਵਿਧਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਉਂਤ-ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰੋਚਿਕ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤ ਸਦਕਾ ਹੀ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਹਿਤ ਚਰਚਾ ਅੱਗੇ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਵਰਗੀਕਰਨ

ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ, ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਗਿਆਨਮਈ ਵਾਰਤਕ

ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਸਕੂਲ ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਨਿਬੰਧ, ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ, ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼ ਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ 'ਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਉਹ ਰਚਨਾ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ

ਗਿਣੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਪ-ਦੰਡਾਂ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

“ਸਾਡਾ ਅੱਖ ਦਾ ਆਨਾ ਕਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਹੈ। ਕਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਦਾ ਖਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਬੱਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੈਨਜ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਬੱਤੀ ਦਾ ਅਕਸ ਬਣੇਗਾ। ਇਹ ਅਕਸ ਬੱਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਅੱਖ ਦਾ ਆਨਾ ਭੀ ਕਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।”

ਸ: ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਾਰੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ‘ਬਹੁ-ਵਿਸਤਾਰ’ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਗਿਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਬਿਰਤਾਂਤੀ ਵਾਰਤਕ

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਉੱਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਮੁਹਰ-ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂਗਤ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਢੰਗ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਭੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ (ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ) ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ -

“ਝੀਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੀ ਸਨ, ਮੇਲੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਹਵਾ ਤੇ ਮੋਟਰ ਦੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ, ਨ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੁਕੀਨ, ਕੰਢੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬੋਤਲਾਂ ਨਾਲ ਰੰਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਫੱਕੜ - ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੋਹਣੀ ਥਾਂ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਮੰਦਰ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਥਾਂ ਮਾਹੀਗੀਰਾਂ ਦੇ ਝੋਪੜੇ ਆਪਣੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਦੁੱਵਲੀ ਬਹਾਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਥਾਂ-ਥਾਂ ਨਿੱਕੇ ਪੁੱਲ ਜਿਹੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ।ਝੀਲ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਗੁੱਠ ਦੇ ਕੋਲ ਦਰਿਆ ਰੇਨ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਰਲਦਾ ਹੈ।”²

(ਬ) ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਵਾਰਤਕ

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਉਦੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਸੰਗਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲੱਭ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :-

“ਘਰ ਇੱਠਾਂ ਜਾਂ ਵਟਿਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਕੋਠੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਘਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਧਰਾਂ ਪਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਪਣ ਵਿੱਚ ਮਾਂ, ਭੈਣ ਅਤੇ ਭਰਾ ਕੋਲੋਂ ਲਾਡ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਗਾਹ ਲਿਤਾੜ ਕੇ ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਵਿਹਲ ਨੂੰ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਕੱਟਣ ਵਿੱਚ ਇਉਂ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।”³

1. ਮਨ ਦੀ ਖੇਡ - ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ
2. ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੀ ਯਾਤਰਾ (ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ) - ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ
3. ਘਰ ਦਾ ਪਿਆਰ (ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ) - ਪ੍ਰਿੰ : ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ

(ਸ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਾਰਤਕ

ਜਿਸ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਦੇ ਲੇਖ 'ਛੇ ਦਰਸ਼ਨ' (ਬਹੁ-ਵਿਸਤਾਰ), ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ (ਸਪਤਸਿੰਗ) ਇਸ ਵਰਗ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।

(ਹ) ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਾਰਤਕ

ਜਿਸ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਾਰਤਕ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮੇਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਯਾਦਾਂ' ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ ਰਚਿਤ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

(ਕ) ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਰਤਕ

ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ', 'ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ', 'ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ', 'ਸਦਾਚਾਰ ਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ' ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਲੇਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :-

(ੳ) ਟਕਸਾਲੀ ਵਾਰਤਕ

ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਕਾਵਿਕ ਵਾਰਤਕ

ਜਿਸ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਉਪਮਾਵਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖੇ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਕਾਵਿਕ ਵਾਰਤਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਸ: ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ।

(ੲ) ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ

ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ, ਚੋਟ ਤੇ ਚੋਭ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਐੱਸ. ਐੱਸ. ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਫਲ ਲਿਖਾਰੀ ਹਨ।

(ਸ) ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਕ

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਉੱਚੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਕਲਾਕਾਰ' ਵਿੱਚ ਚੰਦਰਮਾ ਤੇ ਅਹਿਲਿਆ ਨਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ (ੳ) ਉਪਰੋ

ਸ਼ਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ (ਅ) ਸੁਧਾਰਕ ਵਾਰਤਕ (ੲ) ਪ੍ਰਚਾਰਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ ਆਦਿ ਵੰਨਗੀਆਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਫੁਟਕਲ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਟੀਕੇ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਪਰਮਾਰਥ, ਬਚਨ, ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ, ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਵੀ ਸੰਮਿਲਤ ਹਨ। ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਖੋਜ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਿਰੋਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

(ੳ) ਜੀਵਨੀ (ਅ) ਸ੍ਵ-ਜੀਵਨੀ (ੲ) ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ (ਸ) ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ, ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ (ਹ) ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ ਅਤੇ ਖੋਜ ਪ੍ਰਬੰਧ (ਬੀਸਿਸ) ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਤੇ ਪਰਸਪਰ ਅੰਤਰ ਜਾਣਨਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ 'ਲੇਖ ਤੇ ਨਿਬੰਧ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ 'ਲੇਖ' ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਇਕਾਂਗੀ ਆਦਿ। ਜਦੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਨਸਨ ਨੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉੱਘੜੀ ਦੁੱਘੜੀ ਉਡਾਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨਿਯਮਿਤ ਅਤੇ ਅਣਪਛਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਗ' ਆਖਿਆ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ। ਲੇਖ ਅਧੂਰੀ ਤੇ ਅਪੂਰਨ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 'ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਢੁਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੇ ਖੋਜੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਲੇਖਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਬੰਧ ਜਾਂ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਖਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ, ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀ। ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਆਕਾਰ ਲੇਖ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਤਾਂ ਲਗਪਗ ਸੌ ਸਫ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜ ਸੌ ਤੱਕ ਜਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਆਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਨਿਬੰਧ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਉਹ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਾਫ਼ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਐਲਗਜ਼ੈਂਡਰ ਸਮਿਥ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਸਰੋਦੀ ਗੀਤ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਆਕਾਰ ਇੰਨਾ ਕੁ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਸੋਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਧਰ-ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਐਮ.ਏ., ਐਮ.ਲਿੱਟ, ਪੀ-ਐੱਚ.ਡੀ. ਅਤੇ ਡੀ.ਲਿੱਟ. ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ

1. A loose sally of mind and irregular undigested piece of literature.

ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਅਜਿਹੇ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੰਬਾ ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਨਿਬੰਧ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਕਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵੀ ਦਰਜ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਹਵਾਲੇ ਜਾਂ ਟੁਕਾਂ ਉਸ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਛੁੱਟ-ਨੋਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਨਿਬੰਧ ਤੇ ਲੇਖ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ

ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਕਲੇ ਹੀ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਛੋਹ ਦੀ ਛਾਪ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਢੰਗ ਵੀ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹਰ ਇੱਕ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੋ ਹੋਵੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਮੁਹਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਪੌਪ ਨੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ 'ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੋਸ਼ਾਕ' ਆਖਿਆ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੋਖੀ ਮਸ਼ਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਕਤਾ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਬੋਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਵੱਖਰਾ ਲਹਿਜਾ ਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਢੰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਲਿਖਣ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ, ਉਸ ਦੀ ਲੋਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 'ਸ਼ੈਲੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ' ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਉੱਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ :

1. ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਣ ਉਸ ਦਾ ਨਵੇਕਲਾਪਣ, ਨਿਆਰਾਪਣ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਵੇਕਲਾਪਣ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰਿਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਵੇਂ ਹੀ ਇਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਵੱਖਰਾਪਣ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਣ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

2. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਗੁਣ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ।
3. ਵਾਰਤਕ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਨਿਆਇ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਕਰਕੇ **ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ** ਚੰਗੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ।
4. ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਸੁਭਾਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਯੋਗ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰਥਾ, ਠੇਠਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।
5. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਮਾਪ ਦਾ ਹੋਣਾ ਵੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਮਾਪ ਤੋਂ ਭਾਵ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਸੁਮਾਪ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਖਿਆਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪੈਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸੰਗਲੀ ਵਿੱਚ ਪਰੋਏ ਹੋਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਅਟੁੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ। ਪੈਰੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬੇ ਹੋਣ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ। ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
6. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣਕ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਵੀ ਅਵਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸ਼ੈਲੀ ਨਿਰਬਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ

ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਾਵਿ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਦੀਆਂ ਤੀਕ ਲੇਖਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਕਾਵਿ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਹਿਲੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮੌਖਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਲਾਮੀ ਰਚਨਾ ਘੜੀ, ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣੀ ਤੇ ਕੰਠ ਕਰ ਲਈ। ਹਾਂ, ਰਿਕਾਰਡ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਭੋਜ ਪੱਤਰਾਂ, ਫੇਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖਾਂ, ਮੁੜ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਆਮਦ ਉਪਰੰਤ ਹਥਲਿਖਤ ਖਰੜਿਆਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਲੋਕਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ 'ਬਾਤ' ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਾਰਤਕ ਭਾਵ ਬੇਲਚਾਲ ਵਾਲਾ ਸੀ ਪਰ ਸਰੂਪ ਪਖੋਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸਰੋਤੇ ਰੂਪੀ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ।

ਇਸ ਪਰਥਾਇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ 'ਸਿਧਾਂਤ' ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਾਵਿਮਈ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ 'ਸਰੂਪ' ਇਸ ਵਾਲੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਦੀ 'ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ' ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਪਾਠ ਵਿਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਇਸ ਕੜੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀ

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ 'ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ' ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਾਰਤਕੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਰਥ 'ਗਵਾਹੀ' ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਡਾ. ਸੁਰਜੀਤ ਹਾਂਸ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਰਥ ਲੋਕਿਕ ਗਵਾਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਲੋਕਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਦਖਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਕਾਰ ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸਾਖੀ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਤੇ ਗਵਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੱਤਰ ਕਰਕੇ ਚਮਤਕਾਰੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਪਿਰੇ ਕੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਰਚਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸਰੂਪ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸਤਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਬੜੀ ਬਲਵਾਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਹਰ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਕਥਾ' ਤੋਂ ਹੈ ਜਦਕਿ 'ਜਨਮ ਸਾਖੀ' ਭਾਵ 'ਜੀਵਨ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ 'ਕਥਾ' ਤੋਂ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਵਿਚ 'ਜਨਮ' ਅਤੇ 'ਸਾਖੀ' ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਬਣਿਆ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਜਨਮ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ 'ਜੀਵਨ' ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਖੁਦ ਵੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਲਈ ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਜੀ ਕੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਭਗਤ ਰਵਿਦਾਸ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਆਦਿ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਰਧਾਵਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਆਪਣੀ ਸਾਖੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਪੂਰਬਲੇ ਦੈਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਵਿਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਸੇ

ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਤੱਤ ਵੀ ਰਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾ ਵੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਘੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਵੱਖਰੀ ਵਿਧਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵੀ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਨਿਮਨ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ।

ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਆਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਗੋਲਣਯੋਗ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਇ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਹੋਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉਲੇਖਯੋਗ ‘ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ’ ਹੈ।

ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ‘ਸਾਕਸ਼ੀ’ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਗਵਾਹੀ’ ਹੈ। ਆਚਾਰਯ ਪਰਸੂਰਾਮ ਚਤੁਰਵੇਦੀ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦਾ ਬਿਆਨ ਸਾਖੀ ਹੈ।’ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ।’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਜੋ ਅੱਖੀਂ ਡਿਠੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਰਥ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਤੋਂ ਹੈ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ (ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਧਾਨ) ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵੀ।’

‘ਜਨਮਸਾਖੀ’ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ‘ਸਾਖੀ’ ਰੂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਿਆ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਾਰਤਕ-ਰੂਪ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਖੀਆਂ ਵਜੋਂ ਮਕਬੂਲ ਹੈ। ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਅਨੁਸਾਰ, ‘ਜਨਮ ਤੋਂ ਭਾਵ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਜੀਵਨ-ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਹੈ।’

ਜਨਮਸਾਖੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜਨਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸਦੀ ਜਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਕਰਾਮਤ, ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕਤਾ ਵੀ ਉਚੇਰੀ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਸਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਕਰਾਮਾਤ ਨਹੀਂ ਸਿਰਜ ਸਕਦਾ ਪਰ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਇਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੈਣ-ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਕਾਲ ਉੱਪਰ ਅਖਤਿਆਰ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਰੱਬ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ 1558 ਈ. ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇੜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ ਦੀ ਲਿਖੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਬਹੁਤ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤ ਪੱਖੋਂ ਘੋਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਵੱਖਰੇ ਗੁਣ ਅਤੇ ਲੱਛਣ ਵਾਲੇ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਲੇਖਕ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੈਵੀ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹਸਤੀ ਤੋਂ ਨੀਵਾਂ ਹੋਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਜ ਲਈ ਸਾਖੀਕਾਰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਪਰਾਸਰੀਰਕ ਅੰਸ਼ ਵੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਿਰੇ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲੋਂ ਰੁਮਾਂਚ ਵੱਧ ਸਿਰਜਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਰਾਮਾਤੀ ਅੰਸ਼ਾਂ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯਾਇ ਵੀ ਬਣ ਗਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਹੱਲ

ਸੁਲਝਾਉਣਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਆਕਾਰ ਵਾਲਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਗੁਰਮਤਿ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜਾਂ ਟੀਕਾਕਾਰੀ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ ਵਾਂਗ ਜਗਿਆਸੂ ਨੂੰ ਗੌਰਵਮਈ ਕਾਵਿ-ਧਾਰਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਇਕ ਸਰਲ ਮਾਧਿਅਮ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਉਂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਘਾਤਤ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮਸਾਖੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਨਾਇਕ, ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਕਥਾ ਦੀ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਸਹਿਤ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੈ ਜੋ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰਾਹ ਪੱਧਰਾ ਕੀਤਾ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਸਰੂਪ ਸਾਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਅਮੀਰ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕਾਵਿ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਾਯੂਮੰਡਲ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸਰੂਪ ਸਧੂਕੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ' ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵੇ ਤੋਂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਕਈ ਸਰੂਪਗਤ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਇਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਇਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ:

1. ਪੁਰਾਤਨ ਜਨਮਸਾਖੀ
2. ਸੰਭੂਨਾਥ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
3. ਜਨਮਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
4. ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
5. ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
6. ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
7. ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
8. ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਕੀਆਂ
9. ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਜਾਂ ਹੰਦਾਈਆਂ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ
10. ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਮੂਹਿ ਦੀਆਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ

ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰੂਪਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਵੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 20-30 ਤੋਂ ਚਲ ਕੇ 375 ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਰਪ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ-ਰੂਪ ਕਹਾਣੀ, ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ, ਸੰਵਾਦ, ਸੰਸਮਰਣ ਆਦਿ ਸਭ ਦੇ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਹ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤਰ ਕਰਾਮਾਤੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ ਪੱਖੋਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਾਧਭਾਸ਼ਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਧੂਕੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਸਰੂਪ ਵੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਰਚੈਤਾ ਸਾਖੀਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਮਨੋਰਥ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚਲੇ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਦੈਵੀ ਜਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਅਵਤਾਰ ਨਾਲ ਬਰ ਮੇਚਦਾ ਹੈ। ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਨਾਟਕੀ ਸ਼ੈਲੀ, ਕਾਵਿ-ਮਈ

ਰੰਗਣ ਅਤੇ ਰਵਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦਾ ਅਸਲ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਗੁਰਮਤਿ ਨਾਲ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ। ਇੰਝ ਹੀ ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਨਾ ਵੀ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਕਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਬਦਲ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਚਿੱਤਵ੍ਰਤੀ ਇਕਦਮ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਨਾ ਲਵੇ ਅਤੇ ਇਉਂ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜਨਮਸਾਖੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸਦਾਚਾਰ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਪੱਖੋਂ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਜਨ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਗੁਰਮਤਿ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪਾਸਾਰ ਕੀਤਾ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਆਧਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਧਰਮ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਬੋਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਨੈਤਿਕ ਗੁਣ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ।

ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਪਿੜ ਵਿਚ ਇਹ ਧਾਰਨੀ ਹੈ ਕਿ ਜਨਮਸਾਖੀ ਆਸਥਾ ਮੁਖ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀਮਤ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਦੂਸਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਰਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦੂਸਰੇ ਵਰਗ ਦੀ ਲੋਕਾਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਥਾ ਜਾਂ ਲੋਕ ਕਥਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਰੋਲ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਕਥਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਈ ਅਤੇ ਕਥਾਮਈ ਸਾਹਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨੂੰ ਸਮੇਟਦੇ ਹੋਏ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਜਨਮਸਾਖੀ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਰਸਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕੰਦ ਨੂੰ ਉਚਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਨੇਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕੀ ਰੂਪ ਦੇ ਬੀਜ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਪਏ ਹਨ।

ਅੱਜ ਵੀ ਕਈ ਸਾਖੀਕਾਰ ਜਾਂ ਕਥਾਵਾਚਕ ਜਾਂ ਕੀਰਤਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਈ ਕਥਾਨਿਕ ਰੂੜੀਆਂ, ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਨਵੀਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਜਨਮਸਾਖੀ ਅੱਜ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ।

ਸਾਖੀ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅਧਾਰ ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਰਚਨਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਬੜੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਧਰਮ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੇ ਗਿਆਨ ਅੰਦਰ ਪਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿੜ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਾਲ 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੱਖੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਧਰਮ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਾਖੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵੀ 'ਸਾਖੀ' ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਾਖੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਜਨਮਸਾਖੀ, ਟੀਕੇ, ਪਰਮਾਰਥ, ਗੋਸ਼ਟਾਂ, ਪਰਚੀਆਂ, ਵਚਨ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਅਤੇ ਰਹਿਤਨਾਮੇ ਆਦਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਅਨੁਵਾਦ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਜਾਂ ਸੰਖਿਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ, ਜਨਮਸਾਖੀ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਉੱਥੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸਾਖੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਬਾਕੀ ਰੂਪ ਨਿਖੜੇ ਕੇ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਰੂਪ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ‘ਗਵਾਹੀ’ ਅਰਥਾਤ ‘ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖੀ ਕਹਾਣੀ।’

ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ‘ਸਾਕਸ਼ੀ’ ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਾਕਸ਼ੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ‘ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਜੀਵਨ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਜੇ ਸਾਖੀਕਾਰ ਹਨ ਇਹ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਵਾਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਵੇਲੇ ਨਾਇਕ ਦਾ ਬਿੰਬ ਉਚਿਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਵੀ ਜੋੜ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲੋਕ-ਨਾਇਕ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਨਾਇਕ ਬਣ ਗਿਆ :

ਸੰਤਨ ਕੀ ਸੁਣਿ ਸਾਚੀ ਸਾਖੀ

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਅੰਗ- 894)

ਸੁਣਹੁ ਜਨ ਭਾਈ, ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕੀ ਇਕ ਸਾਖੀ

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਜਾਂ ਵਖਿਆਉਂਦਾ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀ ਬਜਾਏ ਘਟਨਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਖੀ ਰੂਪ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ।

ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਜਦਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਕਈ ਵਾਰ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਦੈਵੀ ਅੰਸ਼ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਨਾਇਕਤਵ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਲਈ ਕਰਾਮਾਤੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ/ਮਹਾਂਨਾਇਕ, ਪੈਣ, ਪਾਣੀ, ਅਗਨੀ ਅਤੇ ਕਾਲ ਉੱਪਰ ਅਖਤਿਆਰ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਰੱਬ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸਾਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਤ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨੀ, ਸਫਰਨਾਮਾ, ਕਹਾਣੀ, ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀ-ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਜਨਮਦਾਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ

1. ਜਨਮਸਾਖੀ
2. ਪਰਚੀ
3. ਗੋਸ਼ਟਿ

ਜਨਮਸਾਖੀ ਅਤੇ ਪਰਚੀ ਸਾਖੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹਨ। ਜਨਮਸਾਖੀ ਜਿਥੇ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਤੋਂ ਲੀਲਾ ਤਕ ਦਾ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਦਾ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਰਚੀ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਿਆ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਬਦਲਵਾਂ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਪੰਥੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਜੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ‘ਪਰਚੀਆਂ’ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਅਤੇ ਸੁਭਾਅ ਪੱਖੋਂ ਸਾਖੀਆਂ ਹੀ ਹਨ।

ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਪਰਚੀ' ਇਸ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਜਾਂ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਿਚੈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰਿਚਯ ਸ਼ਬਦ 'ਪਰਚਈ' ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਫਿਰ 'ਪਰਚੀ' ਬਣ ਗਿਆ। ਇਉਂ ਉਪਰ ਦਰਜ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਸਾਖੀ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੋਸਟਿ ਵਿਧਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਈ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨੂੰ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਸੰਗਯਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਸਾਖੀ ਵੀ ਗੋਸਟਿ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਉਪਲਬਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਾਖੀ ਦਾ ਅਕਾਰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਖੀਕਾਰ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਕਥਾਰਸ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਢੰਗ ਅਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਦੇਹਾਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਖੀਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 'ਸਾਧ ਭਾਸ਼ਾ' ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

1. ਜਨਮਸਾਖੀ ਭਾਈ ਬਾਲਾ
2. ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ
3. ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਦੱਖਣ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ
4. ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਭਗਤ ਮਾਲਾ
5. ਸੌ ਸਾਖੀ
6. ਸਾਖੀਆਂ ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਸਾਹ
7. ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਮੂਹੇ ਕੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ
8. ਸਾਖੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ
9. ਆਦਿ ਸਾਖੀਆਂ ਬਾਬੇ ਕੀਆਂ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਨੇਕ ਹੋਰ ਸਾਖੀਆਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਇੰਝ ਸਾਖੀ ਦਾ ਸਵਰੂਪ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉਲੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਹੀ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਬੀਜ ਵੀ ਪਏ ਹਨ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਭਾਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੋਵੇ।

ਸਾਖੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਾਹਿਤ ਕੰਮ/ਕਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਈ ਦਰਮਿਆਨ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਸਾਖੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਅਨਿਲ ਸਿਦਕਵਾਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਲਗਨ ਨੂੰ ਉਭਾਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਮਤਿ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਸਾਖੀ' ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਜੋਂ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

ਇਥੇ ਇਹ ਗੱਲ ਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਗੱਲ, ਕਹਾਣੀ, ਵਿਥਿਆ ਜਾਂ ਬਾਤ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਖੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜਾਂ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾ ਵਰਣਨ ਨੂੰ ਹੀ ਸਾਖੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਖੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਪੱਖੋਂ ਲੋਕ ਮਨ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਖੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਲਪਨਿਕਤਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਧਾਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਯਥਾਰਥ ਹੈ। ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਹੀ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰਹੱਸਮਈ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦੀ ਇਸ ਆਤਮਾ ਵਿਧਾ ਦੀ ਉਸਾਰੂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਵਿਚ ਪਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਕਾਲਪਨਿਕ ਅੰਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਗਲੇਫ਼ ਮਾਤਰ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ 'ਸਾਖੀ' ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅੰਤਰ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ 'ਸਾਖੀ' ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੂਸਰੇ ਦਰਜੇ ਉਤੇ ਜੋ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚ ਮਹਾਤਮ ਹੈ, ਉਹ 'ਸਾਖੀ' ਰੂਪ ਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿੜ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗੈਰ-ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਧੁੰਦਲਕੇ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਸਿੱਖੀ ਦੇ

ਨਿਆਰੇਪਣ ਤੋਂ ਬੀਰਖਾ ਰਖਦੇ ਸਨ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਬਿਊਰਾ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਅਕਸ ਵਿਗੜਿਆ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਕਈ ਕਥਾਵਾਚਕ ਭੁਲੇਖਾ ਖਾ ਕੇ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਉਹ ਪਿੱਤਲ ਅਤੇ ਸੋਨੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਪਾਉਂਦੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸਾਖੀਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਮਨਸੂਬੇ ਕਰ ਕੇ ਸਹੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 'ਸਾਖੀ' ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਇਕਤਵ ਨੂੰ ਉਚਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਵਿਥਿਆ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਖੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਮੱਧਕਾਲੀ ਰੂਪ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਬੀਜ-ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਆਦਿ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਨਿਕਲੇ ਹਨ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਈ ਕਥਾਵਾਚਕ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ਕ 'ਸਾਖੀ' 16ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕਤਾ ਸਰਬਕਾਲੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਕਥਾਕਾਰ ਤੇ ਰਾਗੀ ਸਾਖੀ ਦੀਆਂ ਕਥਾਨਕ ਰੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਵੀ ਜੋੜ ਕੇ ਨਵੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ 'ਸਾਖੀ' ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਅਹਿਮ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਅਗਲੇਰਾ ਰੂਪ ਜਨਮਸਾਖੀ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਸੱਚਮੁੱਚ 'ਸਾਖੀ' ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਰੂੜੀ 'ਸਾਕਸ਼ੀ' ਨੂੰ ਚਰਿਤਾਰਥ ਕਰਦਾ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਲੋਕਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅੱਜ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕਕਾਰ, ਪਾਠਕਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਸਾਖੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ ਸਾਖੀ-ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਗੋਸਟਿ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਰ ਵਿਚ ਹੀ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਗੋਸਟਿ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ 'ਗੋਸਟਿ' ਅਜਿਹਾ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਸਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। 'ਸਾਹਿਤਯ ਦਰਪਣ' ਵਿਚ ਗੋਸਟੀ ਨੂੰ ਉਪਰੂਪਕ ਦੇ 18 ਭੇਦਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਭੇਦ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਗੋਸਟਿ

ਗੋਸਠ

ਕੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗੋਸਠ' ਦੇ ਅਰਥ 'ਗਊਆਂ ਦਾ ਕੋਠਾ' ਜਾਂ 'ਗਊਆਂ ਦਾ ਢਾਹ' ਭਾਵ 'ਗਊਸ਼ਾਲਾ' ਹੈ ਪਰ 'ਗੋਸਟੀ' ਦੇ ਅਰਥ ਸਭਾ, ਮਜਲਿਸ ਜਾਂ ਜਲਸਾ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਗੋਸਟਿ ਕਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਵਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਵਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਚਰਚਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਤ੍ਰਿਲੋਚਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਗੋਸਟਿ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ 13 ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਇਕਾਦਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮ ਨਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਗੋਸਟਿ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਤ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇਹ ਰੂਪ 1500 ਤੋਂ 1700 ਈ. ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਹੀ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ 'ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ' ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਧਾਂ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਗੋਸਟਿ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਕਬੂਲ ਰੂਪ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਵੀ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੋਸਟਿ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਉਤਪਤੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸ਼ਬਦ 'ਗੋਸਠਿ' ਤੋਂ ਹੀ ਹੈ। ਗੋਸਠਿ ਦੇ ਅਰਥ ਸਭਾ, ਮਜਲਿਸ ਅਥਵਾ ਉਹ

ਸਥਾਨ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਕਰਮ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ। ਗੋਸਟਿ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ : ਗੋ+ਸਟਿ ਸਮੇਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਆਪਸੀ ਚਰਚਾ ਭਾਵ ਅੰਤਰ-ਸੰਵਾਦ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਰੂੜ੍ਹ ਹੋ ਗਿਆ।

ਭਾਰਤੀ ਅਤੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਰੂਪ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਜਦ ਕੋਈ ਜਗਿਆਸੂ ਸਵਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤ੍ਤਰੀ ਲਈ ਗੋਸਟਿ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੋਸਟਿ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਸੰਵਾਦ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੁਆਲੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਰਾਬਰ ਦੇ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਗੋਸਟਿ ਦੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੀ ਹੋਣ, ਇਹ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਜਾਂ ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁਰਸ਼ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਲਈ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਿੱਛੋਂ ਸਧਾਰਨ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰਕ ਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੱਛਮੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਵਿਧਾ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਦਾ ਹੀ ਪਰਵਰਤਿਤ ਰੂਪ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ‘ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਮਹਾਤਮ’ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਵਿਧਾ ਨੂੰ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਤੇ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ ਏਕਾਦਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਤ ਨਾਲ ਉਘਾੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੋਸਟਿ ਰੂਪ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹਨ ਪਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਹੀ ਮਾਅਨੇ ਵਿਚ ਗੋਸਟਿ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਾਈ ਮਿਹਰਬਾਨ ਵਾਲੀ ‘ਜਨਮਸਾਖੀ’ ਸਾਖੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਵਲੋਂ ਸਿੱਧਾਂ ਤੇ ਨਾਥਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ ਕੀਤੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਗੋਸਟਿ ਵਿਧਾ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਲਿਖਾਰੀ ਖੁਦ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਗਿਆਨਵਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਗੋਸਟਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਟਕੀ ਰੰਗ ਦੇ ਵਿਅੰਗ ਅਤੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਭਗਤਾਂ ਸੂਫੀ ਸੰਤਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਅਨੇਕ ਗੋਸਟਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖੋਂ ਗੋਸਟਿ ਦੇ ਸਭ ਰੂਪ ਬਹੁਤੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ‘ਗੋਸਟਿ’ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਜਨਮਸਾਖੀ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਮੱਕੇ ਮਦੀਨੇ ਦੀ ਗੋਸਟਿ, ਅਜਿਤ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਗੋਸਟਿ ਤੇ ਕਾਹੂ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ ਆਦਿ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਗੋਸਟਿ ਦੇ ਰੂਪ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੋਸਟਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:

1. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਗੋਸਟਾਂ
 - ਸਿੱਧ ਗੋਸਟਿ
 - ਮੱਕੇ ਮਦੀਨੇ ਦੀ ਗੋਸਟਿ
 - ਕਾਹੂ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ
 - ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ
 - ਅਜਿਤ ਰੰਧਾਵੇ ਦੀ ਗੋਸਟਿ
 - ਸ਼ੇਖ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਗੋਸਟਿ
2. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਗੋਸਟਿ
 - ਗੋਸਟਾਂ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਦੀਆਂ
 - ਭਗਤਾਂ ਕੀ ਗੋਸਟਿ

ਨਾਥ ਪੰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੋਸਟਿ
 ਗੋਸਟਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਕੀ ਅਰੁ ਉਧੇ ਕੀ
 ਗੋਸਟਿ ਰਾਮ ਗੀਤਾ
 3. ਹੱਥ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗੋਸਟਾਂ
 ਮੱਕੇ ਦੀ ਗੋਸਟਿ
 ਗੋਸਟ ਜਨਕ ਨਾਲ
 ਗੋਸਟਿ ਕਲਯੁਗ ਨਾਲ
 ਗੋਸਟਿ ਲਾਲ ਨਾਲ
 ਗੋਸਟਿ ਕੁਰਾਨ ਨਾਲ
 ਗੋਸਟਿ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਾਲ

ਗੋਸਟਿ ਅਤੇ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਸਰੂਪ ਪੱਖੋਂ ਇਕ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਸਾਖੀ ਵਿਚ ਘਟਨਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਗੈਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਸਟਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੋਸਟਿ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਤੇ ਸਬੂਲਤਾ ਦਾ ਅਧਾਰ ਹੀ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਭਾਵ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਸਧਾਰਨ ਮਾਨਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਤਰਕਮਈ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਇਸ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤੱਤ ਗੈਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਵੰਨਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਜਗਿਆਸਾ ਬਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੱਚੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਿਆਦਾਵਾਂ ਦੇ ਦਾਇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦੀ ਪਿਰਤ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰੱਖਣਾ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਗੋਸਟਾਂ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਇਤਨਾ ਅਹਿਮ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਤੱਕ ਗੋਸਟਿ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਕੇ ਉਵੇਂ ਦੀ ਉਵੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਰਹੀ ਹੈ। ‘ਏ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਚਰ’ ਵਿਚ ਨੌਂ ਗੋਸਟਾਂ ਦਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਡਾ. ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਨਾ ਇਹ ਵੀ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੋਸਟ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਵੱਖਰੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪਿਰਤ ਵਾਲੇ ਸਮੂਹ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੋਸਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵ ਬਹੁਪੱਖੀ ਹੈ। ਕਈ ਗੋਸਟਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਾਲਖੰਡ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਜਾਣੂੰ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਵੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀਆਂ ਗੋਸਟਾਂ ਵਿਚ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਪਿਤਾ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਜੀਵਨ ਗਾਥਾ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਤੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੱਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੋਸਟਾਂ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕੀ ਧਿਰ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਅਮੀਰ ਹੋਈ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਕਾਲੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਸੂਚਕ ਵੀ ਬਣੀਆਂ

ਗੋਸਟਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਗੋਸਟਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਘੜਨ ਵਿਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਤਰ ਹੋਈ। ਗੋਸਟਿ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਨੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁੱਲਿਤ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਸਰਵਜਨਕ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ।

ਗੋਸਟਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਜਾਂ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਸਟਾਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅੱਗੇ ਤੁਰੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਮਰਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ

ਵੀ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ। ਗੋਸਟਿ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਕੋਈ ਤੀਸਰੀ ਧਿਰ ਭਾਵ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਸਟਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ, ਪੀਰ, ਸੂਫੀਆਂ ਅਤੇ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਰਦਾਰ, ਵਿਵਹਾਰ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਦਰਜ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ। ਗੋਸਟਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਭਾਸ਼ਾ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਕੋਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਦੇਰ ਵਿਚ ਵੀ ਬਦਲਵੇਂ ਸਰੂਪਾਂ ਅਤੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਸਰੂਪ ਵਜੋਂ 'ਗੋਸਟਿ' ਦਾ ਰੂਪ ਅਜੋਕੇ ਸ਼ਬਦਜੋੜਾਂ ਦੀ ਲੇਖਾ ਵਿਚ ਗੋਸਟ/ਗੋਸਟੀ ਆਦਿ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ ਡਿਸਕਸ਼ਨ (Discussion) ਤੇ ਸਿੰਮਪੋਜ਼ੀਅਮ (Symposium) ਦੇ ਪਰਿਆਇ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਰਚੀ

ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ 'ਪਰਚੀ' ਵੀ ਹੈ ਇਹ ਸਾਖੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾਂ ਦਰੁਸਤ ਹੋਇਆ ਰੂਪ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰਕਾਰਜੀ ਤੌਰ ਤੇ 'ਸਾਖੀ' ਅਤੇ 'ਪਰਚੀ' ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਪਰਿਚਯ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਪਰਚੀਆਂ ਇਸ ਲਈ ਪੈ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਤੇ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਹੱਈਆ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਰੂਪ ਖਿਲਾਅ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਉਭਾਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ 'ਸਾਖੀ' ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ 'ਪਰਚੀ' ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਗਸਿਆ ਇਸ ਪਰਚੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਡਾ. ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ 'ਪਰਚੀ' ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ ਮੁੱਢਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਬਦੇਸ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚੋਂ ਅਰਬੀ-ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਇਸ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਹੈ

ਸਾਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪਰਚੀ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਜਨਮਸਾਖੀ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰਚੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਚਾਰ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਗੁਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸੂਫੀਆਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਮਹਾਂਨਾਇਕਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ

ਪਰਚੀ ਸ਼ਬਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ 'ਪਰਿਚਯ' ਸ਼ਬਦ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਇਸਦਾ ਅਰਥ 'ਜਾਣ-ਪਛਾਣ' ਹੈ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਹ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ 'ਪਰਿਚਯ' ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰਚੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰਚੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਪਰਚੀ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਪਰਿਚਯ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਖੀ ਉਸ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਕੇਸਰ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਉਪਲੱਬਧ ਵੰਨਗੀਆਂ ਵਾਂਗ ਲੇਖਕ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਨਾਇਕ-ਉਸਤਤਿ ਉਪਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿਲਪ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਪਰਚੀ ਵਿਚ ਸੰਦੇਸ਼-ਤੱਤ ਪ੍ਰਬਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੇਵਾਪੰਥੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਾਏ ਨਿੱਗਰ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੇਵਾਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਨੇ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਨਿੱਘਰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ

ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਜਨਮਸਾਖੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣਾਂ ਕਰਕੇ ਨਿਖੜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸਦਾ ਸਰੂਪ ਵਿਲੱਖਣ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸੇਵਾਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਉੱਘਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਸੇਵਾਪੰਥੀ ਸੰਪਰਦਾਇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨੌਵੇਂ ਅਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਿੱਖ ਭਾਈ ਕਨੌਈਆ ਜੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਈ ਕਨੌਈਆ ਜੀ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ, ਭਾਈ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਹਿਜ ਰਾਮ ਨੇ ਇਸ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦੀ ਨਿਗਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਹਿਚਾਣ ਦਿਵਾਈ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ 'ਪਰਚੀ' ਸਾਹਿਤ ਕਾਵਿ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਪਰਚੀ ਸ਼ਬਦ ਲਈ 'ਸਾਖੀ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਸਾਖੀ' ਅਤੇ 'ਪਰਚੀ' ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਰਲਗੱਡ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਸਾਖੀ ਸ਼ਬਦ ਹੀ ਸਹੀ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਆਪਣੇ 'ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਵਿਸ਼ਵਕੋਸ਼' ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਪਰਚੀ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਈ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਕਾਰ ਲਈ ਲੇਖਕਾਂ ਵਲੋਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪਰਚੀਆਂ ਸੇਵਾਦਾਸ ਅਤੇ ਪਰਚੀਆਂ ਭਾਈ ਕਨੌਈਆ ਜੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ, ਜਿਸਤੋਂ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੇਠਾਂ ਲਿਖਿਆ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਉਪਲੱਬਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ-

- ਪਰਚੀਆਂ ਭਾਈ ਕਨੌਯਾ ਜੀ ਕੀ
- ਪਰਚੀ ਸੇਵਾ ਦਾਸ ਕੀਆਂ
- ਪਰਚੀਆਂ ਭਗਤਾਂ ਕੀਆਂ
- ਪਰਚੀਆਂ ਧੰਨੇ ਭਗਤ ਤੇ ਨਰਸੀ ਭਗਤ ਕੀਆਂ
- ਸੂਫੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਰਚੀਆਂ
- ਪਰਚੀ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੀ
- ਆਸਾਵਰੀਆਂ ਭਾਈ ਸੇਵਾ ਰਾਮ
- ਸਾਖੀਆਂ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹ ਜੀ
- ਇਤਿਹਾਸ ਸੇਵਾ ਪੰਥ: ਭਾਈ ਸੇਭਾ ਰਾਮ ਜੀ

ਇਹਨਾਂ ਪਰਚੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾਇਕਤਵ ਦਾ ਉਭਾਰ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਜਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਹੈ ਪਰ ਸ਼ਿਲਪ-ਵਿਧਾਨ ਪੱਖੋਂ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸੁਰ ਵਾਲੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਵਿਵਰਣ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਯੋਗਦਾਨ ਸੇਵਾਪੰਥੀ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ 'ਸੇਵਾਪੰਥੀ' ਸ਼ਬਦ ਲੱਗਿਆ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਆਮ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਭਾਈ ਸੇਭਾ ਰਾਮ ਜੀ ਦਾ ਕਾਵਿਬੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਇਤਿਹਾਸ ਸੇਵਾ-ਪੰਥ' ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੇਵਾਪੰਥ-ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਹੈ

ਪਰਚੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਹਿਮ ਹੈ ਇਸਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਮੁੱਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਚਯ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬਾਕੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਸੁਰ ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗੌਣ ਦਰਜੇ ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਰਹਿਤ-ਮਰਿਆਦਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਬਾਕੀ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਧ-ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵ ਸਪੂਰਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਪਰਚੀ ਭਾਈ ਕਨੌਈਆ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਵੰਨਗੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:

ਤਬ ਨਨੁਏ ਸੰਤ ਬਹੁਤ ਦਇਆ ਸਾਥ ਬੁਲਾਇ ਕਰ ਨਿਕਟਿ ਬੈਠਾਏ ਅਰੁ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਸਨਮਾਨ ਕੀਆ ਅਰ ਕਹਾ ਤੁਮ ਧੰਨ ਹੋ ਕਾਰੇ ਤੇ ਜੋ ਗੋਬਿੰਦ ਪਾਵਵੇ ਕੀ ਪ੍ਰੀਤ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਕੀ ਹੋਤੀ ਹੈ

ਇਉਂ ਪਰਚੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ਕ-ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਸੀ

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ‘ਪਰਚੀ’ ਬਾਰੇ ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਪਰਚੀ’ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵੀ ਬਾਕੀ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਬਾਬਤ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਭਾਵ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਿੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚੁਣ ਕੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂਨਾਇਕ ਜਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਪਰਿਚਯ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਭਾਈ ਕਨੌਈਆ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਉਭਾਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੇਵਾਪੰਥੀ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਇਉਂ ‘ਪਰਚੀ’ ਸਾਹਿਤ ਸਾਖੀ ਅਤੇ ਜਨਮਸਾਖੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚੋਂ ਨਿਖੜ ਕੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ

ਹੁਕਮਨਾਮਾ

‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਵੰਨਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵਲੋਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਸੰਖੇਪ ਸਰੂਪ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ, ਆਗੂਆਂ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਆਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਹ ਵੰਨਗੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਬਹੁਤ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਠੋਸ, ਇਤਿਹਾਸਕ, ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਰੂਪੀ ਸਾਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਪਾਸਾਰ ਕਰਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮੁੱਠ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਦੂਰ-ਦੁਰੇਡੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੁਗ਼ਲ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ‘ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨ’ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੁਰਮਾਨਾਂ ਵਾਲੇ ਢਾਂਚੇ ਵਰਗੀ ‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬਾਨਾਂ, ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਤੋਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਵਿਚ ‘ਹੁਕਮ’ ਅਤੇ ‘ਨਾਮਾ’ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਹੁਕਮ ਅਰਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਆਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਨਾਮਾ (ਨਾਮਾਹ) ਸ਼ਬਦ ਤਦਭਵ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ- ਚਿੱਠੀ ਜਾਂ ਪੱਤਰ। ਇਉਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦਾ ਅਰਥ ਉਹ ਚਿੱਠੀ ਜਾਂ ਪੱਤਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ‘ਹੁਕਮ’ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ-ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਰਬੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਹੁਕਮ’ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦਾ ਸਮਨਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਡਾ. ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਜੱਗੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਇਸ਼ ਵਾਲਾ ਪੱਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਸੁਪਤਨੀਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।

‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਦੇ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਕੋਨੇ ਤੇ ਜਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਲੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਆਪ ‘ੴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ॥’ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸੰਗਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਵਰਣ ਜਾਂ ਅਸੀਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਭੇਜਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੰਗ-ਯੁੱਧ ਦੌਰਾਨ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਉਤੇ ਮੋਹਰ ਵੀ ਲਗਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਸਰੂਪ ਸਰਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਫਰਮਾਨ ਪੱਤਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮਨਾਮਾ 'ੴ ਸਤਿਗੁਰੂ ਪ੍ਰਸਾਦਿ' ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਖੁਦ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਪਿੱਛੋਂ ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਵਲੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਟ ਸਿੱਖ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਏ ਸਨ।

ਵਸਤੂ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਸੰਬੰਧਨ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹਨਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਸੰਬੋਧਿਤ ਸੰਗਤ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਵਿਹਾਰਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਰੂਪ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਕਈ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਭਾਗ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਮੇਵੜੇ ਬਾਰੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਵਸਤਾਂ ਸੰਗਤ ਨੇ ਭੇਟ ਕਰਨੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦੇ ਅੰਤ ਉੱਤੇ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਰਾਹੀਂ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਭਾਗ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ-ਰੂਪ ਹੈ। ਹੁਕਮਨਾਮਾ (ਸਾਹਿਤ) ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਰੂਪ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖੜੋਤ-ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਹ ਜਿੱਥੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਤਰਰੀਬਨ ਅੱਜ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖੜੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ ਰੂਪ ਬਦਲਦੇ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਕਈ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਭਾਗ ਬਣੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਡਾ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਮੰਨੇ ਗਏ ਕੁਝ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ:

- ਛੇਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਨੀਸਾਣ ਅਤੇ ਦੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ
- ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਚਾਰ ਹੁਕਮਨਾਮੇ
- ਅੱਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ 34 ਹੁਕਮਨਾਮੇ
- ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਦੋ ਹੁਕਮਨਾਮੇ
- ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਦੇ 9 ਹੁਕਮਨਾਮੇ
- ਇੱਕ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ, ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ 85 ਦੇ ਲਗਪਗ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੇਰਵਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ 1606 ਤੋਂ 1762 ਈ. ਦੇ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਹਨ।

‘ਹੁਕਮਨਾਮਾ’ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਜ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਸਿੱਖ-ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਸੰਗਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਮਿਤੀਬੱਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸਦਾ ਕਾਲ-ਖੰਡ ਕਿਹੜਾ ਹੈ। ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਵਲੋਂ ਭੇਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਘੋੜੇ, ਸੋਨੇ, ਚਾਂਦੀ ਤੇ ਹੋਰ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਛੀਆਂ ਤਕ ਦੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇੰਝ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਸਮਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਵੀ ਭਰਪੂਰ ਝਲਕਾਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਦਾ ਕਾਰਜ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਰੁਸਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਗਤ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਦੂਰ-ਦੁਰੇਡੇ ਬੈਠੀ ਹੈ। ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਸੰਖੇਪ, ਆਦੇਸ਼ਮਈ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸੰਗਤ ਇਸਨੂੰ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਕਰਕੇ

ਮੰਨਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਹੁਕਮ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਭੋਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹੁਕਮਨਾਮਾ-ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ-ਰੂਪ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਸਾਹਿਤ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਬਾਰੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ 'ਹੁਕਮਨਾਮਾ' ਬਾਰੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੰਖੇਪ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਮੱਧਕਾਲੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਲੱਖਣ, ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਅਤੇ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਜੋੜਨ, ਸਾਂਝ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮਰਹੱਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵਾਰਤਕ-ਰੂਪ ਨੂੰ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਪਰ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮੱਧਕਾਲੀ-ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸਾ ਬਣਿਆ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਘਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜ ਤਖ਼ਤਾਂ ਤੋਂ ਪੰਜ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਲਈ 'ਹੁਕਮਨਾਮਾ' ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਪਰੰਤੂ ਹੁਣ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸਾਹਿਤਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਵਜੋਂ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸੰਗਮ ਵਜੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਵ ਹੈ।

ਨਿਬੰਧ : ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਤੱਤ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਕ ਮੰਨਿਆ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ 'ਸੱਤਿਅਮ, ਸ਼ਿਵਮ, ਸੁੰਦਰਮ' ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਅਜਿਹੇ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੁਹਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਇਤਿਹਾਸ, ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸ਼ਸਤਰ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਸਾਹਿਤਹੀ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਜਿੱਥੇ ਵਿਗਿਆਨ ਸੱਚ ਸਬੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਕਾਵਿਕ-ਸੱਚ ਤਰਲ ਤੇ ਸੂਖਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਾਵਿਕ-ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸੂਖਮਤਾ ਰਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

1. ਪਦ
2. ਗੱਦ

ਕਵਿਤਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਛੰਦ-ਬੱਧ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਾਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਵਾਰਤਕ ਜਾਂ ਗੱਦ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਇਕ ਛੰਦ-ਰਹਿਤ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਲੇਖਕ ਲੈਅ ਤਾਲ ਅਤੇ ਰਿਦਮ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਜਾਂ ਗੱਦ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ ਲੈਅ, ਸੁਰ ਤਾਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਕ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਅਰਥਾਤ ਕਾਵਿਕ ਵਾਯਮੰਡਲ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਜੜਤ ਅਤੇ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬਾਂ, ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਤੋਲ ਅਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸਦਕਾ ਕਾਵਿਕਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਮਜਬੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਪਤਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਆਕਰਣ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਤੁਕਾਂਤ ਪੈਦਾ ਕਾਰਨ ਦੀ ਮਜਬੂਰੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਭੰਨ ਤੋੜ ਕੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਰੂਪ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਸੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਭੰਨਤੋੜ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਾਰਨ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀ ਹੂਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਰੂਪਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸੌ ਫੀਸਦੀ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਮਿਲਣੇ ਔਖੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਕੇਤਾਂ, ਬਿੰਬਾਂ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਟਾਕਰੇ ਉੱਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਯੁਕਤ ਅਤੇ ਦਲੀਲ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਉਦਾਹਰਣ ਅਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਦੇਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸਥਾਰ ਤੇ ਫੈਲਾਅ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਿੱਛੋਂ ਕੀਤੀ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਕਦਾਚਿਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੋਲ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਵਾਕ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਸਿਹਤ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਗੱਦ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵਿਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਆਧਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ, ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਸਤਰ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ ਲਿਖਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸ਼ਸਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁਹਜ-ਸਵਾਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਬਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚੰਡ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਪ ਦੰਡਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀਆਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੇਵਲ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸੁਹਜ ਭੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਯਾਦ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦਿ ਹੋਵੇ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ ਸਾਹਿਤਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕਲਾਤਮਿਕ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਾਧਾਰਨ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਨਿਆਇ-ਯੁਕਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤਰਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇਵੇ, ਵਿਆਕਰਨ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ ਪਰ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਹਜ-ਸੁਆਦ ਦੇਵੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਗਤ ਦੇ ਆਮ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੋਵੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਗਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਹੈ।

ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਤੇ ਪਰਖਿਆ ਲੈਅ, ਤਾਲ, ਤੁਕਾਂਤ ਅਤੇ ਛੰਦ ਰਹਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਬੌਧਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸੁਹਜ ਸੁਆਦ ਵੀ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਵਾਰਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਐੱਚ.ਜੀ. ਵੈਲਜ਼ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ।

ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਤੱਤ

ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਚਾਰ ਮੁੱਖ ਤੱਤ, ਭਾਵ ਤੱਤ, ਕਲਪਨਾ ਤੱਤ, ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਗੱਦ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਿਆਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

1. **ਬੁੱਧੀਤੱਤ:** ਗੱਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਇਸ ਤੱਤ ਦਾ ਅਲੇਖ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਲਈ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਤਰਕਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਸਤੇ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਮਹਾਨ ਰਚਨਾ 'ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰ' (Poetics) ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਮਹਾਂ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਵਿਖਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ (Rhetoric) ਸਬੰਧੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਅਸੀਂ ਆਪ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਖਿਆਨ ਕਰਤਾ ਵਿਖਿਆਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਮਨੋਰੰਜਕ, ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਵਿਖਿਆਨ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਤੱਥ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਕੇ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਵਾਰਤਕ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਹ ਮੂਲ ਅੰਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ-ਕਵਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਿਖੇੜਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਯੁਗਤੀ ਮੂਲਕ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਲੇਖਕ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦਿਮਾਗੀ ਟਕਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੰਨ ਘੜ ਲਵੇ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦਾ ਖੇਤਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ ਬੁੱਧੀ-ਤੱਤ ਦੀ ਥਾਂ ਗਿਆਨ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਭਿੰਨ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬੁੱਧੀ ਹੀ

ਨਿਆਇਮਤ ਤਰਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਤਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਪੱਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਸੰਭਵ ਜਾਂ ਅਸੰਭਵ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਘੱਟ ਵਿਕਸਤ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੁਰਾਤਨ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਭਵ, ਘਟਨਾਵਾਂ, ਕਰਮਾਤਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਮੰਨਣਯੋਗ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿਕ ਅੰਸ਼ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਹੇ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਉਦੋਂ ਅਜੇ ਕਵਿਤਾ ਹੀ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣੀ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਚਾਸ਼ਨੀ ਵੀ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਫਲ ਸਰੂਪ ਪੁਰਾਤਨ ਵਾਰਤਕ ਕਾਵਿ-ਮਈ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਤੱਤ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਵਖਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਰਣਨ ਯੋਗ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸੰਗਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਕਿਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਅਭਾਵ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਂ ਧੁੰਦਲੇ ਵੀ ਰਹਿ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂ ਜੋ ਉਥੇ ਭਾਵ ਕਲਪਨਾ ਬੁੱਧੀ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਭਾਵ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆਂ ਹੀ ਸਮਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

2. ਭਾਵ ਤੱਤ : ਭਾਵੇਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਇਸ ਨੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਹਲੂਣਨਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵ-ਤੱਤ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਇਸ ਤੱਤ ਦੀ ਮਾਤਰਾ ਇੰਨੀ ਕੁ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕ ਨਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝਾ ਕਰੇ ਕਿ ਪਾਠਕ ਸੁਤੇ ਸਿੱਧ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਬੂਲ ਕਰ ਸਕੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਰੁੱਚੀ, ਖੁਸ਼ਕ, ਨੀਰਸ, ਨਾ ਪੜ੍ਹਨਯੋਗ ਤੇ ਅਕਾਊ ਬਣਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਵਿਗਿਆਨ, ਅਰਥ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਾਵ ਤੱਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣਦੇ ਕਿਸੇ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਸਥਾਨ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਵਿੱਚ ਭਾਵ ਤੱਤ-ਯੋਗ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ ਉਹ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਤੱਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਰ ਹੋਵੇ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਬੋਧਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੰਦੀ, ਕਲਾਤਮਕ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਥਾਂ ਦਿਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ

3. ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤ: ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਲੈਅ, ਤਾਲ ਤੇ ਤੁਕਾਂਤ ਦੀ ਬੰਦਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵਿਆਕਰਣਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਵੀ ਮੁਆਫ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਛੋਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾਈ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪਲੇਖਾਂ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

(ੳ) ਸ਼ਬਦ : ਸ਼ਬਦ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਇਕਾਈ ਹੈ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਇਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਢੁੱਕਵੀਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸ਼ਬਦ ਉਹ ਕੋਚਾ ਮਸਾਲਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਲੇਖਕ ਨੇ ਵਿਚਾਰ ਕਲਾਮਈ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬਹੁਤੇ ਪੰਡਤਾਊ, ਬੋਝਲ ਤੇ ਐਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ

(ਅ) ਵਾਕ ਅਤੇ ਪੈਰ੍ਹੇ: ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਵਿਆਕਰਣਕ ਮੇਲ ਤੋਂ ਵਾਕ ਅਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਤੋਂ ਪੈਰ੍ਹੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਕਲਾਮਈ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕ ਵਿਆਕਰਣਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਤੇ ਉਹ ਇੱਕ

ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪਰੇਏ ਹੋਣ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡੀ ਹੋਵੇ ਤੇ ਹਰ ਪੈਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਖ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪੈਰੇ ਦਾ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਸੰਬੰਧ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕਰ ਸਕੇ।

4. ਸ਼ੈਲੀ ਤੱਤ: ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਲਾਮਈ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਵਾਰਤਕ ਸਾਹਿਤਕ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਕਲਾਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਉਂਤਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰਤੀਬ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਰਚਿਤਕ ਤੇ ਰਸਦਾਇਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਤ ਸਦਕਾ ਹੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵਖਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਰਗੀਕਰਣ: ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ, ਸ਼ੈਲੀ ਪੱਖ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮਨੋਰਥ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਹੀ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੳ) ਗਿਆਨਮਈ ਵਾਰਤਕ : ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਕੂਲ, ਕਾਲਜ ਦੀਆਂ ਪਾਠ-ਪੁਸਤਕਾਂ, ਨਿਬੰਧ, ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਸ਼ਵ-ਕੋਸ਼ ਤੇ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਤੇ ਚਾਨਣ ਪਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਉਹ ਰਚਨਾ ਹੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਗਿਣੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਹੜੀ ਸਾਹਿਤਕ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦੀ ਉਦਾਹਰਨ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

“ਸਾਡੀ ਅੱਖ ਦਾ ਆਨਾ ਕਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਹੈ ਕੈਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਦਾ ਖਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਬੱਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੈਨਜ਼ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਸ ਬੱਤੀ ਦਾ ਅਕਸ ਬਣੇਗਾ। ਇਹ ਅਕਸ ਬੱਤੀ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੀ ਅੱਖ ਦਾ ਆਨਾ ਭੀ ਕਨਵੈਕਸ ਲੈਨਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹੋ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ”¹

ਸ੍ਰ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ.ਸੀ.ਐੱਸ. ਦੀ ਕਾਫੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ‘ਬਹੁ ਵਿਸਥਾਰ’ ਨਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ਇਸੇ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਗਿਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

(ਅ) ਬਿਰਤਾਂਤੀ ਵਾਰਤਕ: ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਵਿਵਰਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਪ੍ਰਗਟਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਉੱਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਕਤਿਤਵ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਲੱਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ ਵਸਤੂਗਤ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਢੰਗ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮਿਆਂ (ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਦੇਸ਼ਭਗਤ) ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ

“ਝੀਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੀ ਸਨ’ ਮੇਲੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਹਵਾ ਤੇ ਮੋਟਰ ਕਿਸ਼ਤੀਆਂ। ਨਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੌਕੀਨ, ਕੰਢੇ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਬੋਤਲ ਨਾਲ ਰੋਗ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਫੱਕੜ, ਕਿਨਾਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਸੋਹਣੀ ਥਾਂ ਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਦੇ ਮੰਜ਼ਰ ਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਥਾਂ ਮਾਹੀਗੀਰਾਂ ਦੇ ਝਪੜੇ ਆਪਣੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਬਹਾਰ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਥਾਂ ਥਾਂ ਨਿੱਕੇ ਪੇਲ ਜਿਹੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ ਝੀਲ ਦੀ ਪੂਰਬੀ ਗੁੱਠ ਦੇ ਕੋਲ ਦਰਿਆ ਰੋਨ ਝੀਲ ਵਿੱਚ ਰਲਦਾ ਹੈ”²

(ੲ) ਵਿਆਖਿਆਮਈ ਵਾਰਤਕ: ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਉਦੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕਸੰਗਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਦਲੀਲਾਂ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਅਤੇ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ

¹ ‘ਮਨ ਦੀ ਖੇਡ’-ਰਚਿਤ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ

² ‘ਸਵਿਟਰਜ਼ਰਲੈਂਡ ਦੀ ਯਾਤਰਾ’ (ਮੇਰਾ ਵਲੈਤੀ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ)-ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕਮਲਾ ਅਕਾਲੀ।

ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਕਈ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਆਧਾਰ ਨਾ ਲੱਭ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ

“ਘਰ ਇੱਠਾਂ ਜਾਂ ਵੱਟਿਆਂ ਦੇ ਬਣੇ ਕੋਨੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਹ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸੱਧਰਾਂ ਪਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਪਣ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਭੈਣ ਤੇਭਰਾ ਕੋਲੋਂ ਲਾਡ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਜਹਾਨ ਨੂੰ ਗਾਹ ਲਿਤਾੜ ਕੇ ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਆਉਣ ਨੂੰ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਬਹਿ ਕੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਵਿਹਲਨੂੰ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਕੱਟਣ ਦਾ ਇਉਂ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਚਪਨ ਵਿੱਚ ਮਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਵਿੱਚ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਸੀ³

(ਸ) ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਾਰਤਕ : ਜਿਸ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਦੇ ਲੇਖ ‘ਛੇਦਰਸ਼ਨ’(ਬਹੁਵਿਸਥਾਰ) ਸੰਕਰਾਚਾਰੀਆ (ਸਪਤਸਿੰਗ) ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਵਰਗ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਹਨ ਡਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ

(ਹ) ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਕ: ਜਿਸ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਰਚਨਾ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਗਿਆਨੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਰਦ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਮੇਰੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਾਂ’ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ‘ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ ਠੀਕਰੀਵਾਲਾ’ (ਲੇਖਕ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

(ਕ) ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਰਤਕ: ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ‘ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ’, ‘ਕੁਝ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਲੇਖ’, ‘ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ’, ‘ਸਦਾਚਾਰ ਲੇਖ’ ਆਦਿ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਲੇਖ ਧਾਰਮਿਕ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੇਧ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੁਆਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਵਾਰਤਕ ਵੀ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ

ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਾਰਤਕ ਵਰਗੀਕਰਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

(ੳ) ਟਕਸਾਲੀ ਵਾਰਤਕ: ਅਜਿਹੀ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਣੀ ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਇਸ ਵਾਰਤਕ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿੱਚ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

(ਅ) ਕਾਵਿਕ ਵਾਰਤਕ: ਜਿਸ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਲੇਖਕ, ਉਪਮਾਵਾਂ, ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣਾਂ, ਆਦਿ ਨਾਲ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਕੇ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪੁੱਠ ਚਾੜ ਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਲਿਖੇ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕਾਵਿਕ ਵਾਰਤਕ ਹੋਵੇਗੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ

(ੲ) ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ: ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਵਿਅੰਗ, ਚੋਟ ਤੇ ਚੌਭ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ, ਗੁਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਸਫਲ ਲਿਖਾਰੀ ਹਨ

(ਸ) ਨਾਟਕੀ ਵਾਰਤਕ: ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਮਰ ਟੱਕਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨਾਟਕੀ ਵਿਚਕਾਰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ

ਜੇਕਰ ਉਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ (ੳ) ਉਪਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਵਾਰਤਕ (ਅ) ਸੁਧਾਰਕ ਵਾਰਤਕ (ੲ) ਪ੍ਰੰਪਰਾਗਤ ਵਾਰਤਕ, ਆਦਿ ਵੰਨਗੀਆਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ

ਨਿਬੰਧ

ਫੁੱਟਕਲ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਰਥ, ਬਚਨ, ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਦਿ ਸੰਮਿਲਿਤ ਹਨ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਜਿਹੜੇ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਵਾਰਤਕ

³ ‘ਘਰ ਦਾ ਪਿਆਰ’ (ਨਵੀਆਂ ਸੋਚਾਂ)-ਪ੍ਰੋ. ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ

ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਖੋਜ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਨਿਰੋਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਹਨ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :

ਜੀਵਨੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਸਫਰਨਾਮਾ, ਲੇਖ/ਨਿਬੰਧ ਅਤੇ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਆਦਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਈਆਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਜਾਨਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਲੇਖ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਲੇਖ ਸ਼ਬਦ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਹੋ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਨਿਬੰਧ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਹੈ ਵਿਦਵਾਨ ਜਾਨਸਨ ਨੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗੀ ਉਘੜੀ ਦੁੱਗਣੀ ਉਡਾਣ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅਨਿਯਮਤ ਅਣਪਚਿਆ ਹੋਇਆ ਅੰਗ (1. A loose sally of mind and irregular undigested of literature.) ਆਖਿਆਉਂਦੇ ਅਜੇ ਇਸ ਸਾਹਿਤਕ ਰੂਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨ ਅਵਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖੀ ਨਿਬੰਧ ਛੋਟੇ ਅਕਾਰ ਦੀ ਉਹ ਗਦ-ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਪੱਖ ਉੱਤੇ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚੋਂ ਨਿਬੰਧਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਾਫ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਕਰਕੇ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਸਮਿਥ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਸਰੋਦੀ ਗੀਤ ਨਾਲ ਉਪਮਾ ਦਿੱਤੀ ਨਿਬੰਧ ਗੱਦ ਦੀ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਵੰਨਗੀ ਹੈ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸੰਪੂਰਨ ਇਕਾਈ ਹੈ

ਪੱਛਮੀ ਵਿਦਵਾਨ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਬੰਧ ਦਾ ਆਕਾਰ ਏਨਾ ਕੁ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਖੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਇਕਾਗੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚੰਗਾ ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਫਜ਼ਲ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਇਸ ਕੋਲ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਨਿਰਸੰਕੋਚ ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਚੱਜੇ ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ

ਵਾਰਤਕ ਸ਼ੈਲੀ : ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਕਲੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਛੇਹ ਦੀ ਛਾਪ ਲੱਗਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਪਛਾਣੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਵੱਖਰਾ ਹੀ ਢੰਗ ਵੀ ਲੱਭ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਿਚਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਪੋਪ ਨੇ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੇਸ਼ਾਕ ਆਖਿਆ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿੱਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਢੰਗ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਰੂਪ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨਵੇਕਲੇ ਢੰਗ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਇਹੀ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਉਸ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੌਖੀ ਮਸ਼ਕ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਖਤਾ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਉਪਰੰਤ ਬੋਲਣ ਦਾ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਲਹਿਜਾ ਤੇ ਨਵੇਕਲਾ ਢੰਗ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਲਿਖਾਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਲਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਲਿਖੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਆਕਰਣ ਉਸਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਦੂਜੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਅਪਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

ਸੈਲੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ, ਦੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਲਿਖਣ ਸੈਲੀ ਉਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੀ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. ਲੋਕ ਵਾਰਤਕ ਸੈਲੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਗੁਣ ਉਸ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇਪਨ, ਨਿਆਰਾਪਨ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲੇਪਨ ਉਸ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ
2. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸੈਲੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਗੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਹੈ ਇਹ ਉਸ ਹਾਲਤ ਹੈ ਕੀ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇਕਰ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਗਿਆਨ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ ਭਾਸ਼ਾ ਉੱਤੇ ਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇ
3. ਵਾਰਤਕ ਕਿਉਂਕਿ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਵਿਚਾਰ, ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਨਿਆਇਉੱਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਲਈ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇਣੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹੋਣਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਯੁਕਤੀ-ਸੰਗਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਨਿਆਇਸ਼ੀਲਤਾ ਚੰਗੀ ਸੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਹੈ
4. ਵਾਰਤਕ ਸੈਲੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਚੰਗਾ ਗੁਣ ਸੁਭਾਵਕਤਾ ਹੈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਹੀ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ, ਠੇਠਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ
5. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਸੁਮਾਪ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਸੁਮਾਪਤੋਂ ਭਾਪ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਹੈ, ਸੁਮਾਪ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੈਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕੋ ਇਕਸ਼ਿਆਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪੈਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਇਕੋ ਸੰਗਲੀ ਵਿਚ ਪਰੇਏ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਅਟੁੱਟ ਸਬੰਧ ਹੋਵੇ ਪੈਰੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਛੋਟਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਲਿਖਤ ਦਾ ਅਕਾਰ ਨਾ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ
6. ਚੰਗੀ ਵਾਰਤਕ ਸੈਲੀ ਲਈ ਵਿਆਕਰਣਿਕ ਸੁੱਧਤਾ ਦੀ ਅਵੱਸਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਸੁੱਧਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸੈਲੀ ਨਿਰਬਲ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਰੂਪ ਨਿਬੰਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ

ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਰੂਪ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਹੈ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬੜਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਨਾਵਲ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਨਾਟਕ ਅਤੇ ਇਕਾਂਗੀ ਨੇਵੀਂ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਿਦਵਾਨ ਖੋਜ, ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਨਿਰੋਲ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ, ਲੇਖ, ਨਿਬੰਧ ਤੇ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਲੇਖ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਆਪਸੀ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਲੇਖ ਇਕ ਵਿਸਤਾਰ ਵਾਲੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਅਕਾਰ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਲੇਖ ਵਿਚ ਵਾਰਤਕਾਰ ਗੱਦ-ਸੈਲੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਲੇਖ ਸ਼ਬਦ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਪਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਨਿਬੰਧ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਹੈ। ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਰੂਪ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾਵਾਂ ਗਜ਼ਲ, ਨਜ਼ਮ, ਰੁਬਾਈ, ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ, ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਨਾਵਲ ਆਦਿ

ਨਿਬੰਧਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇਕ ਅਤਿ ਕੋਮਲ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਲੇਖ ਵਾਂਗ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਬੇਝ ਨਹੀਂ ਝੱਲ ਸਕਦੀ ਇਹ ਆਕਾਰ ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਨਿੱਕੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਥਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਰੂਪਕ ਪ੍ਰਕਿਆਈ ਤੇ ਉੱਚ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਵੀ ਫ਼ਾਲਤੂ ਵਾਕ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸ਼ੀਲ

ਨਿਬੰਧਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਬੰਧ ਇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਹੀ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੈ। ਇਧਰ ਉਧਰ ਦੀਆਂ ਫਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੋਟੇ ਤੌਰ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਨਿਬੰਧ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਨਿਬੰਧ ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੇਤਨ ਮਾਧਿਅਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਬਾਕੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਵੀ ਵਾਰਤਕਦਾ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਨਿਯਮ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸੀ ਇਸੇ ਲਈ ਜਾਨਸਨ ਨੇ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਉਂਤ ਵਜੋਂ ਸੱਖਣੀ ਅਤੇ ਅਣਪਚੀ ਰਚਨਾ ਕਿਹਾ ਸੀ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਤਵ ਦੀ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਇਹ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਸਮੇਂ ਜਾਨਸਨ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਇਸ ਦੇ ਰੂਪਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਸੀ ਨਿਬੰਧ ਕਲਾ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਸ Essay ਲਈ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਯਤਨ ਜਾਂ ਹੱਥਲਾ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਨਿੱਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਹੱਥ ਅਜਮਾਉਣਾ ਲੰਮੇ ਅਰਸੇ ਤੱਕ ਨਿਬੰਧ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਤ ਸੈਂਦਰਯ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਿਵੇਂ ਅਕਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਲਈ ਸੈਂਦਰਯ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕਦਮ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਜਾਂਦੇ। ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਆ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰੀਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਿਬੰਧ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੇ ਬੇ-ਵਿਉਂਤੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਨਿਬੰਧ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਾਫ਼ੀ ਅਰਸੇ ਉਪਰੰਤ ਨਿਬੰਧ ਨੇ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਹੁਣ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਾਲੇ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨਿਬੰਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਾਲੇ ਇਸ ਵੰਡ ਨੂੰ ਰਸਮੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਵਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਹਨ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਨਿਬੰਧਾਂ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਮਿਸਾਲ ਹਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਥਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ : ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸਰੋਦੀ ਗੀਤ ਹੈ। ਬਹੁਤੇ ਨਿਬੰਧ ਇਸ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਇਸ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਨਿਬੰਧ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਰਸਮੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਸ਼ਚਤ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਘੇਰਣ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਨਤੀਜੇ ਕੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦ Treatise ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਸਮੀ ਨਿਬੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਤੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਘੱਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਰਸਮੀ ਨਿਬੰਧ ਨੂੰ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਘੱਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਹਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵੰਨਗੀਆਂ ਦੇ ਨਿਬੰਧ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਸਲੀਅਤ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧ ਇਕ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਲਿਰਿਕ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਗੈਰ ਰਸਮੀ ਵਾਰਤਾਇਹ ਆਪਣੇ ਨਿਭਾ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਰੋਦੀ ਗੀਤ (Lyric) ਸਵੈ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਤੀਬਰ ਅਤੇ ਵੇਗਭਰਪੂਰ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਸਿਰਜੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਚੇਤਨ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਵੈ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੌਲਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਿਰਿਕ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਿਬੰਧ ਵੀ ਇਕ ਆਪ ਮੁਹਾਰਾ ਵੇਗਮਈ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬਹੁਲਤਾ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਆਮ ਮੰਨਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਰਚੀ ਹੋਈ ਰਚਨਾ ਹੈ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹੀ ਬੌਧਿਕ ਹੈ ਨਿਬੰਧ ਵਿਚ ਭਾਵ ਕਿੰਨੇ ਵੀ ਵੇਗਮਈ ਹੋਣ ਪਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਵੀ ਨਾਲੇ ਨਾਲ ਤੁਰਦੀ ਹੈਸਾਰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਵਾਰਤਕ ਆਪਣੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਦੀ ਕਿਰਿਆ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਹਰਬਰਟ ਰੀਡ ਵਾਰਤਕ ਨੂੰ ਇਕ ਉਸਾਰੂ ਰਚਨਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਇਸ ਲਈ ਵਾਰਤਕ ਸਹਿਜ-ਸੁਭਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਮਈ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਿਬੰਧ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਗਿਆਨ ਭਰਪੂਰ ਸੰਪੂਰਨ ਪਰ ਵੇਗਮਈ ਜਿਰਜਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਲੇਖ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਉਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨ ਤੇ ਲੇਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਬੰਧ, ਲੇਖ ਦੀ ਥਾਂ ਵਧੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀਪੂਰਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਝਲਕ ਮਾਰਦੀ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ

1. ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ : ਵਾਰਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ।

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਤੱਤ ਤੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿਧੀਆਂ

ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ :

ਇਸ ਪਾਠ ਦਾ ਮੰਤਵ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ, ਤੱਤ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣਾ ਹੈ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਿਖੇੜ ਕਰਨ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਹੋਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਇਸ ਪਾਠ ਤੇ ਮਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਸਰੂਪ ਨਿਸ਼ਚਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਿਖੇੜਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਭੇਦ ਅੰਕਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਡਾਇਰੀ, ਚਿੱਠੀਆਂ ਅਤੇ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ

ਮੂਲ ਪਾਠ

ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਬਾਕੀ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰੂਪ ਹੈ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਦੇ ਨਾਮ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਏ ਗਏ ਹਨ ਭਾਵ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਕਹਾਣੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰ ਤੇ ਕਥਾ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਕਹਾਣੀ ਜਿਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਉਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸੱਚ ਮੰਨ ਲਈਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਾਵਲਾਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਆਦਿ ਕਈ ਸਿਹਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਹੀ ਮੰਨਣਾ ਪਏਗਾ ਪਰੰਤੂ ਅਸੀਂ ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਦੂਜੇ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਜੀਵਨ -ਕਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਉਸ ਵਿਚਲੇ ਤੱਤ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚੇ ਹੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਦੂਜਾ ਗਲਪ (ਨਾਵਲ, ਕਹਾਣੀ) ਦਾ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੀ ਸਿਰਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਗਲਪ (Fiction) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਗਲਪ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਤੇ ਗਲਪ ਵਿਚ ਤੱਤ ਆਪੋ-ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਹਨ

ਜੀਵਨ -ਕਥਾ ਬਾਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਲਪ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਆਧੁਨਿਕ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ, ਰਾਜਨੀਤੀਵਾਨ, ਧਾਰਮਕ ਆਗੂ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਆਗੂ ਆਦਿ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਲੇਖਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਜ਼ੋਰ ਕਥਾ ਵਿਚਲੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰ ਕੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਗਲਪ ਵਿਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਾਂਝ ਵੀ ਹੈ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਵਲ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਇਤਿਹਾਸਕਤਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਦਨ ਲਾਲ ਢੀਂਗਰਾ, ਸ਼ਹੀਦ ਉਧਮ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉਸਮਾਨ, ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਲੋਪੇਕੇ ਆਦਿ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨੀ-ਨੁਮਾ ਨਾਵਲ ਲਿਖੇ ਹਨ ਇਹ ਨਾਵਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਨਾਵਲ ਸਾਹਿਤ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲ ਇਸ ਲਈ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਇਸ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਗਲਤ ਸਾਹਿਤ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਇਹ ਲੇਖਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਵਰਣਿਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਭਰਪੂਰ ਖੋਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਸਮੱਗਰੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕਤਾ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਉਤਰਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਲਈ ਅਨੇਕ ਪਾਤਰ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿਆਨੀ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕਮੱਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਕਸਵੱਟੀ ਉੱਤੇ ਪਰਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਵਲ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਾਵਲ ਕਲਾ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਲੱਭ ਪੈਂਦੇ ਹਨ

ਇਹ ਗੱਲ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਹੀ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦੀ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਾਂ ਰਚੇਤਾ ਜੀਵਨ ਵਿਚਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਜੇਕਰ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਭਰਪੂਰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਲੇਖਕ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖ ਸਕੇਗਾ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਬਾਰੇ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖੋ-ਵੱਖਰੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ 'ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਆਫ ਲਿਟਰੇਰੀ ਟਰਮਜ਼' ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ 'ਹੈਰੀ-ਸ਼ਾਅ' ਨੂੰ ਕਿਸੇ "ਅਸਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠ; ਜਿਵੇਂ ਪਰਵਾਰ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਵਰਣਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ" ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਜੂਨੀਅਰ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਸਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸੀ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦੌਦਾ ਬਲਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਹਾਰ-ਕਰਮ ਦੇ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੀ ਉਪਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, "ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵੀ ਨਿਰੂਪਤ ਹੋਵੇ"

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸ਼ਿਪਲੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਿਕਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ

ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ

ਉਪਰੋਕਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ 'ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ' ਦੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਵੀ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਇਹੋ ਕਥਾ ਸਮਾਜ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਾਲ ਦੇ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕਈ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਹਨ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰਪਾਲ ਕੋਹਲੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਜੀਵਨੀ ਆਖਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਰਾਏਵਾਚੀ 'ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ' (Biography) ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੇ ਯੂਨਾਨੀ ਸ਼ਬਦ 'ਬਾਇਓਸ' (Bios) ਅਰਥਾਤ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਗ੍ਰਾਫੋਸ (Graphos) ਅਰਥਾਤ ਲਿਖਤ ਦੇ ਸਮਾਸ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨੀ ਜਾਂ ਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਂਸ਼ ਭਾਗ ਦੀਆਂ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ..... ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਇਤਿਹਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਪਾਣ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਵੰਨਗੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਮੱਧ-ਕਾਲੀਨ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਇੱਕ ਜੀਵਨੀ ਸੰਤਾਂ, ਮਹੰਤਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਮਿਕ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦੇ ਕੋਤਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਥਾਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਇਸ ਸਿਹਤ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਧੁਨਿਕ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਿਕਟ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਸੀਂ ਸੁਕਰਾਤ ਬਾਰੇ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਨਿਕਲਸਨ ਨੇ ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਵਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ ਇਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਸ਼ੁੱਧ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ ਸਮਾਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹਾ ਲੇਖਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਮਨੋਰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਇਸ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਕੇਵਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀਆਂ ਵਿਲੱਖਣਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸ਼ੁੱਧ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਰਚਨਹਾਰਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ਸੰਗਠਤ ਵਾਰਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਲਗਾਤਾਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਵਾਹ ਗਤੀਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਕੜੀ ਨਾਲ ਕੜੀ ਜੁੜਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਜੇਹੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਬਲਕਿ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੱਥ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਲੇਖਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਵਿਭਿੰਨ ਕਠਿਨ-ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉੱਚੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਨਿਕਲਸਨ ਅਜਿਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਥਾ ਲੇਖਕ ਆਤਮਪ੍ਰਕਾਰ (Subjective) ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਜਿਹੀ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਨੋਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜਨਮ-ਸਾਖੀਆਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਵਾਂ ਹਨ ਜਨਮਸਾਖੀਆਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧਭਾਸ਼ੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ

(ੳ) ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ

ਜੀਵਨੀ:

ਵਾਰਤਕ (Prose) ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ-ਵਿਧਾਵਾਂ (Genres) ਵਿੱਚੋਂ ਜੀਵਨੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ-ਐਂਗੁਣ ਸਹਿਤ, ਉਸਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੀਵਨੀ ਲੇਖਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਾਚ ਕੇ ਅਤੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ, ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਗਠਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਹੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ ਜੀਵਨੀ ਵਾਸਤੇ ਵਿਵੇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਘੇਰੇ ਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਲਿਖਤ ਜੀਵਨੀ ਨਾ ਰਹਿ ਕੇ ਜਿੰਦ ਹੀਣ ਤੱਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਕਾਰੀ ਮਨੋਰਥ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ ਹੈ

ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਸੰਕਲਪ

ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਐਂਡ ਲਿਟਰੇਚੀਟਰਮਜ਼' ਦੀ ਸੰਪਾਦਕ 'ਹੈਰੀ-ਸ਼ਾਮ' ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ 'ਅਸਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਛੋਟੇ ਪਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਇਕੱਠਜਿਵੇਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਵਰਣਨ' ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਜੂਨੀਅਰ ਐਂਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਸਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸੀ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ

ਜੀਵਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਸਿਰਫ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਬਲ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਉਸਦੇ ਵਿਹਾਰ-ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਸੇਵੀਅਤ ਇਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਸੰਕਲਪ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ :

ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਪੁਨਰ-ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਨਿਰੂਪਤ ਹੋਵੇ

ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਾਹਿਤ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸਿਪਲਾ⁴ ਵੱਲੋਂ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਕੀਤੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵੀ ਦੇਖਣਯੋਗ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ: "ਜੀਵਨੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਯਤਨ ਪੂਰਵਕ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਸ਼ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਦਾ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ"

⁴Biography is the record of a particular life. As an ideal from it should be a deliberate history and should treat the whole, or atleast a considerable part, or a man's career. The requirements define it conveniently as a literary form, any further theoretical limits disregard actual important and successful biographies. A discussion between biography and autobiography, e.g., is descriptively convenient, provided that it points merely to technical difference, between a life written by the subject and a life written by some one else.- Joseph T, Dictionary of Word Literature, Littlefield Adams & Co. Totowa, New Jersey, 1972, P-39

ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਜਟਿਲ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਕਰਮ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜਕ ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ, ਸਭ ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਹ ਰਚਨਾ-ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਾਹਿਤਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਹੈ।

ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸ

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਵਾਰ-ਵਾਰਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਇਸ ਪਿੱਛੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਬਣਤਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਅੰਡਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਹਿਲਾਂ ਫਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੇਂਦਰ-ਬਿੰਦੂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੂਹ ਜਾਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਦੂਜਾ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਆਚਰਣ ਅਥਵਾ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਿਕ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਯੁੱਗ ਹਰੇਕ ਵੱਡੀ ਛੋਟੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸਮੇਂ ਸਕਦੀ ਹੈ

ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਭੇਦ

ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ, ਨਿਕਲਸਨ ਨੇ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ (Sincerity) ਤੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜੀਵਨੀ ਜਦੋਂ ਭੇਦ ਮੰਨੇ ਹਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਅਸ਼ੁੱਧ ਜੀਵਨੀ ਪਹਿਲੀ ਦੇ ਨਿਖੇੜ ਲੱਛਣ ਇਹ ਹਨ

1. ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੱਚ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ
2. ਲੇਖਕ ਦੀ ਤੱਟਸਥਤਾ (Neutrality)
3. ਲਿਖਤ ਦਾ ਸੰਗਠਿਤ ਹੋਣਾ
4. ਵਿਗਿਆਨ ਕਰਮ ਅਤੇ
5. ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ

ਦੂਜੀ ਅਰਥਾਤ ਅਸ਼ੁੱਧ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਲੱਛਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ :

1. ਤੱਟਸਥਤਾ (Neutrality) ਦਾ ਅਭਾਵ ਅਰਥਾਤ ਲੇਖਕ ਦਾ ਨਾਇਕ ਵੱਲ ਵਧੇਰੇ ਉਲਾਰ ਹੋਣਾ ਅਤੇ
2. ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦਾ ਆ ਜਾਣਾ

ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ

ਸਵੈ ਜੀਵਨੀ, ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਇੱਕ ਭੇਦ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਟੋਬਾਇਓਗ੍ਰਾਫੀ⁵ ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ, ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਪਦ ਨਹੀਂ ਘਾੜਤ ਹੈ, ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਤਰਜ ਉੱਤੇ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਪਦ ਹੈ ਭਾਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਈ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਪਦ ‘ਆਤਮ ਕਥਾ’ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਚਲਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ “ਆਪਣੀ ਕਥਾ” ਪਦ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: “ਅਬ ਮੈਂ ਅਪਨੀ ਕਥਾ ਬਖਾਨੇ ਤੇ ਹੱਡਬੀਤੀ” ਹਨ

ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਜਾਨ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਐਕੜ ਨਹੀਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੱਲੇ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਖਿੱਚ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ ਦੂਜੀ ਇਹ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਕੇਵਲ ਇੰਨਾ ਕੁ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨੀਕਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਫਲਸਰੂਪ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨੀ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ, ਜੀਵਨ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਵਿਹਾਰ-

⁵ The author of an autobiography presents a continuous narrative of the major events (And some the minutia) of his past : A Reader Guide to Literary terms, p-21

ਕਰਮ, ਸਮਾਜਕ ਸੱਚ, ਸਮਕਾਲੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਸਾਹਿਤਕਤਾ, ਸੁਸੰਗਠਿਤ, ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਲੇਖ ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਵਧ ਘਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਾਧੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀਆਂ ਜੀਵਨ-ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣੂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੁਜੈਲੇ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਪਰੇਖਣ ਆਪ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਪੁੰਨ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਤਟਸਥ ਹੋਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਗਟਾਓ ਵਿਚ ਅਹਿਮ ਭਾਵ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਲੁਪਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਸੱਚ ਅਤੇ ਨਿਰੋਲ ਉਲੀਕਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਣਾ ਵੀ ਇੰਜ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਸੱਚ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਗੌਰਵ ਗੁਆ ਬੈਠਦਾ ਹੈ

ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਘੇਰੇ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਉਲੀਕੀ ਹੈ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ :

ਕਾਰਨ ਬੈਕਸਨ ਅਤੇ ਅਰਥਰ ਗੈਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ (A redress guide to literary term) ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਤੀਤ ਕਾਲ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਛੋਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਕਿਹਾ ਹੈ⁶ ਡਿਕਸਨਰੀ ਆਫ ਵਰਲਡ ਟਰਮਜ਼ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸੰਗਠਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਅੰਤਰਝਾਤੀ ਪਾਉਣ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਚੌੜੇ ਪਿਛੇਕੜ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।⁷ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਐਂਡ ਟਰੂਪ ਇਨ ਆਟੋ-ਬਾਇਓ-ਗ੍ਰਾਫੀ ਲੇਖਕ ਰਾਏ ਪਾਸਕਲ (Ray Pascal) ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਦਾ ਉਹ ਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬਿਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਇਹ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਇਸ ਵਿਧਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਰਜ ਬਾਰੇ ਜਾਣੂ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਵੇਖ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਜਾਂ ਆਤਮ ਕਥਾ ਵਿੱਚ ਲੇਖਕ, ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਕਲਾਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਿਰੋਲ ਹੱਡਬੀਤੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਕਲਾਤਮਿਕ ਸਫਲਤਾ ਸੁਭਾਵਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਜਾਂ ਆਡੰਬਰ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਦਰਪਨ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਲਟਾਪਵੇਗਾ ਇਸ ਲਈ ਸਵੈ-ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ, ਨਿੱਜੀ-ਨਿਰੀਖਣ ਡੂੰਘੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਣਾ ਇੱਕ ਕਠਨ ਸਾਧਨਾ ਹੈ ਰੂਸੋ, ਵਾਲਟੇਅਰ, ਟਾਲਸਟਾਏ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀਆਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀਆਂ ਕਲਾਸਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸੱਚ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ ਸਮਕਾਲੀ ਯੁੱਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ

(ਸੰਦੀਪ ਰਾਣੀ 'ਜਾਗ੍ਰਤੀ' ਜੁਲਾਈ 1983)

(ਅ) ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧਾਵਾਂ

ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਾਰਤਕ ਦੇ ਉਸ ਖੇਤਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਆਲੋਚਕ' ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਮੁਖ ਤੱਤ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫੈਲਦਾ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਫੈਲਾਉ ਨੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਿਰਤਾਂਤ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰਿੰਖਲਾਬੱਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸਿਰਜਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਘਟਨਾ ਰੂਪ ਹੀ ਨਹੀਂ ਧਾਰਦੀ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਪਰ ਤਾਰੀ ਨਾ ਲਾ ਲਵੇ।

⁶The autobiography proper is a connected narrative of the author's life stress laid on introspection, or on the significance of his life against a wider background: Dictof World Literary Terms, P-23

⁷Autobiography is only one from among many in which a writer speaks of himself and incidents of his personal experience : Design and Truth in Autobiography, P-131

ਨਾਵਲ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ

ਗਲਪ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕਲਪਿਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਹੋਣਾ ਅਨਵਾਰਯ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਵਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਹੁੰਦੀਆਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਮਨ-ਘੜਤ ਹਨ। ਆਧਾਰ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਕਲ ਦੇਣ ਵਿਚ ਗਲਪਕਾਰ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਦਾਰਥਕ ਤਲ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ

ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਸਮੁੱਚੀ ਜਾਤੀ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਕਰਮ ਦਾ ਸੀਸ਼ਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਕੱਲੇ ਦੁਕੱਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਤੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਚੇ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਚਿੱਤਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਾਰਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਧਰਾਤਲ ਜੀਵਨ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

‘ਸਫਰਨਾਮਾ’ ਜੀਵਨੀ ਨਾਲੋਂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਫਰਨਾਮਾ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅੰਸ਼ਿਕ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਾ ਨਹੀਂ। ਸਫਰ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਆਪਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕਰਮ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਸਮ-ਰਿਵਾਜ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਕ ਤਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਤੇ ਸੁਵਿਧਾਵਾਂ ਆਦਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲੇਖਣੀ ਦੀ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਸਫਰਨਾਮੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਬੰਧਤ ਦੇਸ਼ ਬਾਰੇ ਸਾਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਉਸਦੇ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਸੀਸ਼ੇ ਰਾਹੀਂ ਛਣ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ⁸

ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਨਵੀਂ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਈ ਵਾਰਤਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨੀ ਨਾਲ ਪੱਲਾ ਮੇਚਣ ਦਾ ਦਮ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੱਕ ਕਿਸੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣਾ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਦੁਜਿਆਂ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਦਮ ਜਰੂਰ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਉਹਦੇ ਚਿਹਨ-ਚੱਕਰ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ, ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਿੰਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸਤਿਤ ਵੀ, ਦੋਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਲਈ ਮਨੋਰੰਜਨ ਤੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਧਾਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੱਤ ਘੱਟ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਤੱਤ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਕਲਪਨਾ ਅਤੇ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਦਾਖਲ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਪਟ ਚੌੜਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਸੰਪੂਰਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਕੜ ‘ਚ ਲੈਣਦਮ ਭਰਦੀ ਹੈ। ਫਲਸਰੂਪ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਜੀਵਨੀ ਜਾਂ ਪੂਰਨ-ਜਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਕੁਝ ਇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਜੀਵਨੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸਚਾਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਲੱਛਣ ਸੰਕੇਤਾਤਮਕਤਾ (Suggestiveness) ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਉਹ ਬਿਓਰੇ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਖੰਡਿਤ ਹੋਮ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਬਰ ਚਾਲ ਰੇਖਾ-ਚਿੱਤਰ ਦਾ ਅਨਿਵਾਰਯ ਤੱਤ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ ਰੇਖਾ ਚਿੱਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ (ਨਿੰਮ ਦੇ ਪੱਤੇ, ਸੁਰਮੇ ਵਾਲੀ ਅੱਖ,

⁸There is no autobiography that is not in respect a memoir and no memoir that is without autobiography information, both are based personal experience, chronological and reflective. But there is a general difference in the direction of author's attention. In the autobiography attention is focused on the self in the memoir on other" Ray pascal. Design and Truth in Autobiography, P-5

ਪੱਥਰ ਤੇ ਲੀਕਾਂ) ਤੇ ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਕਲਮ ਦੀ ਅੱਖ, ਪੱਥਰ ਤੇ ਲੀਕਾਂ), ਕਰਨਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਕਲਮ ਦੀ ਅੱਖ), ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ (ਮਿਤ੍ਰ ਅਸਾਡੇ ਸੇਈ) ਅਤੇ ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ (ਸਨਾਖਤੀ ਕਾਰਡ) ਦੀ ਕਲਮ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ-ਜਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚ ਕੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਵਿਧਾ ਨਾਲ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸੰਸਮਰਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ

ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਿਧਾ 'ਸੰਸਮਰਨ' ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਮਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੈਮੋਇਰ (Memoir) ਆਖਦੇ ਹਨ। 'ਸੰਸਮਰਨ' ਦਾ ਅਰਥ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ /ਸ/ ਅਗੇਤਰ 'ਸੰਪੂਰਨਤਾ' ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਸੋ, ਸੰਸਮਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ 'ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਕਰਕੇ' ਲਿਖੀ ਗਈ ਘਟਨਾ ਜਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ 'ਸੰਸਮਰਨ' ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਬਦ ਲੱਭਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ 'ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ' ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਮਰਨ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਇੱਕ ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਆਪ ਲਿਖਣ ਨਾਲ; ਜਿਵੇਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰੀਤਲੜੀ) 'ਮੇਰੀਆਂ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ' ਇਸ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਲੈ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਦੂਸਰਾ ਲੇਖਕ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੀਆਂ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਰੂਪ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਠੀਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਮਰਨ ਪਹਿਲੀ ਵੰਗੀ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਸੰਸਮਰਨ ਵਿਚ ਇਹ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਮਰਨ ਲੇਖਕ ਦੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਗਿਣਤੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੁਪੱਟ ਵਿਚ ਕਾਲ ਕ੍ਰਮ (Chronology) ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੋਣਕ ਜਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝ ਪਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਮਰਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਂ ਆਤਮ-ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੀ ਏਕਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੀ ਕ੍ਰਮ-ਬੱਧਤਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਤਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਾਇਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਕੁ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਫਲਸਰੂਪ ਸੰਸਮਰਨ ਲੇਖਕ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ-ਨਾਇਕ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਦੂਜੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਬਿਆਨ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਮਰਨ ਵਿਚ ਦੂਜਿਆਂ ਬਾਰੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਦੱਸੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਰਤ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਹੋਵੇ, ਭਾਵ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ ਇੱਕ ਹੋਰ ਫ਼ਰਕ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਮਰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰੀ ਜਗਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਮਰਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਜਰਬੇ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਦੱਸ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਫੇਰ ਕੋਈ ਆਲੰਕ੍ਰਿਤ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾ ਕੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਵਿਧਾ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਅਥਵਾ ਆਤਮ-ਚੀਨਣ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਆਤਮ-ਸਿੱਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਾਠਕ ਵੀ ਕੋਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਗੱਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸੰਸਮਰਨ ਵਰਗੀ ਨਵੀਂ ਗੱਦ-ਵਿਧਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ ਨਾ-ਵਾਕਿਫ਼ ਵੱਖ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪੁਸਤਕਾਂ, 'ਖੁੰਭਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ' ਅਤੇ 'ਜੰਮ ਜੀ ਤੁਸੀਂ ਬੜੇ ਰਾਅ' ਹਨ ਉਹ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੇਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕਹਾਣੀਆਂ' ਕਹਿ ਕੇ ਸਤਿਕਾਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਪੜਤਾਲ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਸੰਸਮਰਨ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ (1) ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਮਾੜੀ ਮੋਟੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀਪਾਹ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸੁਜਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ (2) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, (3) ਘਟਨਾ ਸਥਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਰਨ-ਕਾਲ ਵੀ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਵੇਂ ਨਾਮਕਰਨ ਤੋਂ ਚਕ੍ਰਿਤ ਰਹਿ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਸੀ। ਸੰਸਮਰਨ ਦੇ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਫ਼ਤੂਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾ 'ਕਾਬਿਲ ਫ਼ਰਾਮੋਸ਼' ਵੀ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਕਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਡਾਇਰੀ

ਅੱਜ-ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਸਿਹਤ ਵਿਚ ਡਾਇਰੀ ਨੇ ਵੀ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਵਿਧਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ ਇਹ ਉਹ ਗੱਦ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਜਾਂ ਅਭਿਲੇਖ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਉਤਾਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ, ਆਸਾਂ ਤੇ ਉਮੀਦਾਂ, ਸੰਕਿਆਂ ਅਤੇ ਸੰਸਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਰੋਜ਼ ਦੀ ਰੋਜ਼ ਲਿਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਇਹ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਸੱਚਾਈ ਵੱਲ ਨਿਰੂਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਲਈ ਵੀ ਘਟ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਧ ਵੀ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤੱਤ ਛਿਣ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਵਧੇਰੇ ਸੱਚਾ ਤੇ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਹੋਣਾ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਬਨਾਵਟੀਪਣ ਦੇ ਘੁਸੜਨ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ

ਡਾਇਰੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਆਤਮ ਵਿਵੇਚਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ

ਸਾਹਿਤ ਵਿਧਾ ਵਜੋਂ ਡਾਇਰੀ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ, ਦੋਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਲੇਖਕ ਦਾ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਸੁਪ੍ਰੀਆ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾ ਕੋਈ ਡਾਇਰੀਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਨਾਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਤੇਜਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਇਹ ਦੋਨਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਲੇਖਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸੋਮਾ ਬਣ ਸਕਣ ਦਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਗੁਣ ਹੋਵੇ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀ

ਦੋਵਾਂ ਵਿਧਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਅੰਤਰ ਹੀ ਹਨ ਡਾਇਰੀ ਘਟਨਾ, ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਵੱਸ਼ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਅਲੰਘ ਵੀ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਮ ਦੀ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਬੰਦਿਸ਼ ਉਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖੀ ਜਾਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਡਾਇਰੀ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਵੈ-ਜੀਵਨੀ ਲਈ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਣਾ ਆਵੱਸ਼ਕ ਹੈ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਸੂਧ ਰੂਪ ਦੀ ਡਾਇਰੀ, ਸਾਹਿਤ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਰਾਜ ਸਾਹਨੀ ਨੇ ਜੋ ਰਚਨਾ ‘ਮੇਰੀ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਡਾਇਰੀ’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਨਾ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਾਨ ਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਠੀਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਸਮਰਨ ਜਾਂ ਅਭੁੱਲ ਯਾਦਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ